

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου
«ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ», του Επιχειρησιακού Προγράμματος «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
(Μέτρο 2.1: «Ενίσχυση υποδομών και μεγάλων επικοινωνιακών
γεγονότων σύγχρονου πολιτισμού» – Πολιτιστικές εκδόσεις)

Συγχρηματοδότηση κατά 80% από την Ευρωπαϊκή Ένωση
(Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης) και 20%
από εθνικούς πόρους

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Ε.Π. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
Γ' ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΡΙΞΗΣ

Επιμέλεια έκδοσης: ΒΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ
Συντονισμός έκδοσης: ΤΖΟΥΛΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΜΑΛΙΑ ΤΣΙΤΟΥΡΗ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΡΤΕΣΗ
Επιμέλεια κειμένων: ΕΛΕΝΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΦΑΝΗ ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΗ
Επεξεργασία
αρχιτεκτονικών σχεδίων: ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Φωτογράφιση μνημείων*: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
Διοικητική υποστήριξη: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΣΣΑΡΗΣ
Καλλιτεχνική επιμέλεια: ΕΡΜΗΣ ΚΑΣΑΠΗΣ
Εκτύπωση: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ ΑΒΕ

© 2008 Υπουργείο Πολιτισμού - Διεύθυνση Βυζαντινών
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων
Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή
αναπαραγωγή των κειμένων ή των φωτογραφιών του βιβλίου χωρίς
την έγγραφη άδεια του Υ.Π.Π.Ο

ISBN: 978-960-214-792-4

* Εξάιρεση αποτελούν οι παρακάτω φωτογραφίες: σελ. 190: Ερμής Κασάπης, σελ. 227: Λίλα Σαμπανοπούλου, σελ. 263: Δημήτρης Ζυγομαλάς,
σελ. 402 και 412: Αμαλία Τσιτούρη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ*

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	
<i>Μιχάλης Λιάπης, Υπουργός Πολιτισμού</i>	15
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
<i>Ιωάννα Κολτσίδα - Μακρή</i>	16
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
<i>Έρση Μπρούσκαρη</i>	18
Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	
– Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	
<i>Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης</i>	23
ΤΑΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ	
ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	
<i>Σοϊζάνα Χούλια</i>	45
ΚΟΣΜΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	
<i>Πασχάλης Ανδρούδης</i>	51
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	67
Η Αθήνα στους οθωμανικούς χρόνους	
<i>Ράνα Πούλη</i>	68
1. Φετιχιέ Τζαμί (ή Τζαμί του Σταροπάζαρου)	
<i>Ράνα Πούλη</i>	70
2. Τζαμί του Τζισδαράκη (ή Τζαμί του Κάτω Σιντριβανιού)	
<i>Ράνα Πούλη</i>	74
3. Μεντρεσές	
<i>Ράνα Πούλη</i>	77
4. Λουτρό Αμπλίντ Εφέντη	
<i>Ράνα Πούλη</i>	79
5. Κρήνη του Χασεκί	
<i>Ράνα Πούλη</i>	82
Η Χαλκίδα στους οθωμανικούς χρόνους	
<i>Ανδρομάχη Κατσελάκη</i>	83
6. Συγκρότημα Εμίρ-ζαδέ τζαμί (τέμενος και κρήνη)	
<i>Ευαγγελία Ντάφη, Ελένη Στυλιανού</i>	85
7. Λουτρό και κρήνη Χαλκίδας	
<i>Ελένη Κανετάκη, Ελένη Στυλιανού</i>	88
8. Φρούριο Καράμπαμπα	
<i>Νικόλαος Κοντογιάννης</i>	90
9. Βρύση της Αρετής	
<i>Ανδρομάχη Κατσελάκη</i>	93
10. Πέντε Βρύσες των Ευζώνων	
<i>Ανδρομάχη Κατσελάκη</i>	94
Η Λιβαδειά στους οθωμανικούς χρόνους	
<i>Κατερίνα Τσάκα</i>	95
11. Τρίχινο Γεφύρι	
<i>Γιάννης Βαξεβάνης</i>	96
Η Λαμία στους οθωμανικούς χρόνους	
<i>Γιώργος Κακαβάς</i>	98
12. Κάστρο της Λαμίας	
<i>Γιώργος Κακαβάς</i>	100
13. Χαμάμ βρύση	
<i>Γιώργος Πάλλης</i>	103
14. Βρύση Τσαταμά	
<i>Γιώργος Πάλλης</i>	104
15. Βρύση Σουλεϊμάν (ή Παζαρόβρυση)	
<i>Γιώργος Πάλλης</i>	105
16. Βρύσες	
<i>Θανάσης Μαίλης</i>	106
Η Ναύπακτος στους οθωμανικούς χρόνους	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	107
17. Φετιχιέ τζαμί (ή Τζαμί Λιμανιού)	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	109
18. Βεζίρ τζαμί, λουτρό και κρήνη	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	111
19. Αρχοντικό Λάμπρου Τζαβέλλα	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	112
20. Κάστρο Αντιρρίου (ή Καστέλι της Ρούμελης)	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	113
21. Κάστρο Ακτίου (ή Fort Punta)	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	116
22. Κάστρο Τεκέ (ή Καστράκι του Γρίβα)	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	118
23. Κάστρο Αγίου Γεωργίου Πλαγιάς	
<i>Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου</i>	120

* Τα κείμενα της έκδοσης απηχούν τις απόψεις των συγγραφέων

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Μέρος Α': Το ιστορικό πλαίσιο

Η Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν το κράτος του βασιλικού οίκου του Οσμάν.¹ Ο Οσμάν έδρασε στη Βιθυνία, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα και ήταν ο ιδρυτής μιας ηγεμονίας που αναδείχτηκε σε μια από τις μεγαλύτερες και μακροβιότερες της παγκόσμιας ιστορίας. Από τον 16ο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα η Οθωμανική αυτοκρατορία κατείχε εδάφη που σήμερα ανήκουν σε πάνω από τριάντα κράτη και εκτείνονται σε τρεις ηπείρους, Ευρώπη, Ασία και Αφρική. Στη μέγιστη επέκτασή της η Αυτοκρατορία έλεγχε εκτάσεις από την Ουγγαρία, τη βόρεια Βαλκανική και τη νότια Ουκρανία μέχρι το Ιράκ, την Αραβική χερσόνησο και τη βόρεια Αφρική.

Οι απαρχές του οθωμανικού κράτους είναι ανεπαρκώς τεκμηριωμένες.² Η μεταγενέστερη ιστοριογραφία των ίδιων των Οθωμανών πρόβαλλε ιδίως το θρησκευτικό στοιχείο ως κύριο παράγοντα επιτυχίας του Οσμάν (· - περ. 1324) και των άμεσων διαδόχων του. Αφενός απέδωσε την εδραίωση της οθωμανικής ηγεμονίας στη θεία πρόνοια, η οποία εκδηλώθηκε μέσω ενός ονείρου που είδε ο Οσμάν³ αφετέρου παρουσίασε τους πρώτους ήδη Οθωμανούς ως ειλικρινείς πολεμιστές της πίστης με κίνητρο τον ιερό πόλεμο (γαζά) κατά των «απίστων» χριστιανών. Ο θρησκευτικός ζήλος μπορεί όντως να συνέβαλε στην εδραίωση των Οθωμανών, είναι όμως βέβαιο πως πρέπει να συνεκτιμηθούν και άλλοι παράγοντες, όπως η οργανωτική δομή της ηγεμονίας τους, η δεκτικότητα τους στην ενσωμάτωση ξένων θρησκευτικών, εθνοτικών και πολιτισμι-

κών στοιχείων, και ο ρόλος που έπαιξαν οι πολιτικές συγκυρίες της εποχής και η στρατηγική γεωγραφική θέση του κράτους τους κοντά στην Κωνσταντινούπολη και τα Βαλκάνια.

Κατά τον 14ο αιώνα οι Οθωμανοί, αφού πρώτα εδραιώθηκαν στη Βιθυνία, επεκτάθηκαν δυτικά στα Βαλκάνια και ανατολικά στη Μικρά Ασία.

Στα τέλη αυτού του αιώνα ήταν πια η ισχυρότερη πολιτική δύναμη και στις δύο χερσονήσους και μια μικρή αυτοκρατορία. Η ανάσχεση που προκάλεσε η καταστροφική ήττα τους από

τα στρατεύματα ενός άλλου μεγάλου κατακτητή, του

Τιμούρ (Ταμερλάνος), το 1402 στη μάχη της Άγκυρας, και η συνακόλουθη κατάτμηση της οθωμανικής επικράτειας μεταξύ των πρώην κατόχων της και των γιων του Οθωμανού σουλτάνου Βαγιαζίτ Α' (1389-1402) αποδείχτηκε προσωρινή. Το 1413 το οθωμανικό κράτος επανενώθηκε υπό τον Μεχμέτ Α' (1413-1421) και συνεχίστηκε η επεκτατική πολιτική του 14ου αιώνα στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια.⁴

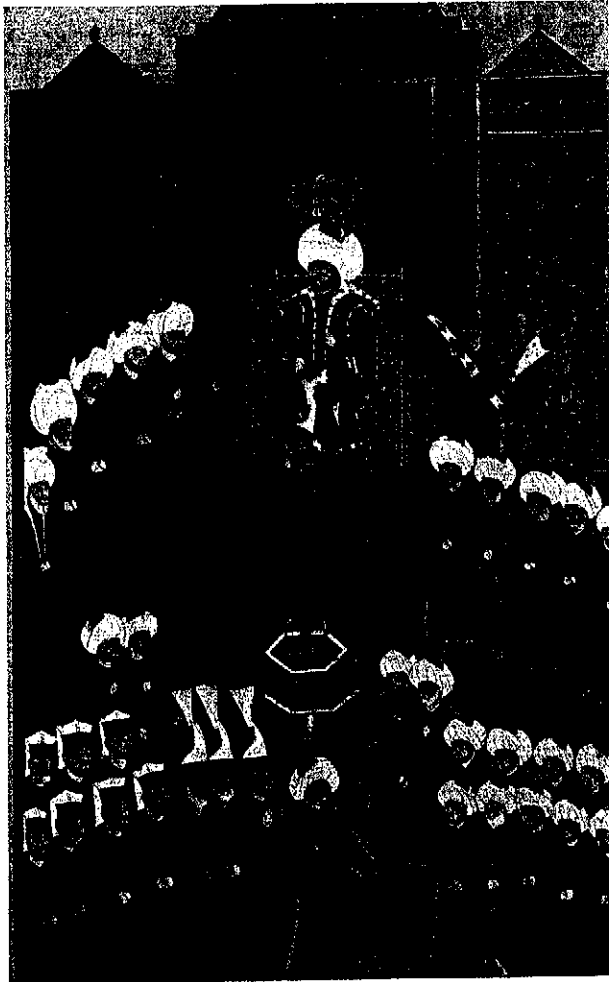
Η εντυπωσιακότερη στρατιωτική επιτυχία των Οθωμανών κατά τον 15ο αιώνα ήταν η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τον Μεχμέτ Β' τον Πορθητή (1444-1446, 1451-1481). Αμέσως η πόλη των Βυζαντινών αυτοκρατόρων έγινε πρωτεύουσα των Οθωμανών, γεγονός που εξέφραζε ότι αντιλαμβάνονταν την ηγεμονία τους ως αυτοκρατορικού κρατικού σχηματισμού. Όμως η άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν μία μόνο από τις πολλές στρατιωτικές τους επιτυχίες κατά τον 15ο αιώνα. Οι Οθωμανοί όχι μόνο επεκτάθηκαν μέχρι τα βόρεια σύνορα της Βαλκανικής και τα ανατολικά της Μικράς Ασίας, αλλά κατά τις δεκαετίες του 1460 και του 1470 πραγματοποίησαν επιδρομές στη βενετική ενδοχώρα και το 1480 εγκατέστησαν στρατιωτική βάση στο Οτράντο της Ιταλίας. Κατά συνέπεια, αποτελούσαν πια έναν υπολογίσιμο παράγοντα της διεθνούς πολιτικής

1 Για γενική επισκόπηση της οθωμανικής ιστορίας, βλ. Mantran 1989· Imber 1990· Ιναλτζίκ 1995· Zürcher 2004· Quataert 2006· Finkel 2007.

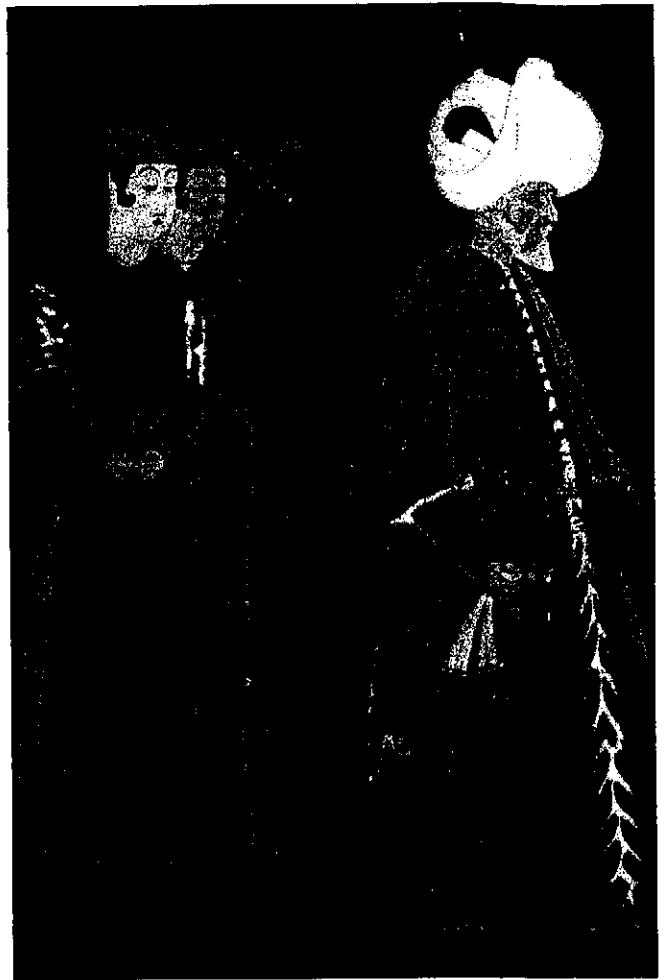
2 Για τα ζητήματα της πρώιμης οθωμανικής ιστορίας, βλ. ενδεικτικά Lindner 1983· Wittek 1991· Imber 1994· Kafadar 1995· Imber 2000· Köprülü 2001· Lowry 2004.

3 Ζαχαριάδου 1991, 131-133.

4 Για την περίοδο 1402-1413, γνωστή ως «Μεσοβασιλεία», βλ. Kastritsis 2007.

Η ενθρόνιση του Μεχμέτ (Μωάμεθ) του Β' του Πορθητή, μικρογραφία του 16ου αι., Βιβλιοθήκη Τοπ Καπί.

Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής (1520-1566), Μουσείο Τοπ Καπί.

σκήνης στην ανατολική Μεσόγειο και τη δυτική Ασία.

Στις αρχές του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί επεκτάθηκαν στα αραβικά εδάφη (Συροπαλαιστίνη, Αραβική χερσόνησος, Αίγυπτος), εκεί όπου γεννήθηκε το ισλάμ, και καθιερώθηκαν ως η ισχυρότερη δύναμη του μουσουλμανικού κόσμου, τουλάχιστον στην περιοχή της δυτικής Ασίας. Με την κατάκτηση αυτών των εδαφών απέκτησαν εξάλλου την αίγλη που συνεπαγόταν η ιδιότητα των κυριών και προστατών της Μέκκας και της Μεδίνας, των ιερών πόλεων του ισλάμ.

Η βασιλεία του Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπή ή Νομοθέτη (1520-1566) θεωρείται παραδοσιακά το απόγειο της λεγόμενης «κλασικής» περιόδου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τη σκοπιά της ισχύος, αλλά και της ωρίμανσης των θεσμών της, διαδικασία η οποία λάμβανε χώρα παράλληλα με τη γεωγραφική επέκταση και ήταν αναγκαία προκειμένου να μπορέσει να διατηρηθεί και να διοικηθεί ένα τόσο μεγάλο κράτος.⁵ Η βασιλεία του Σουλεϊ-

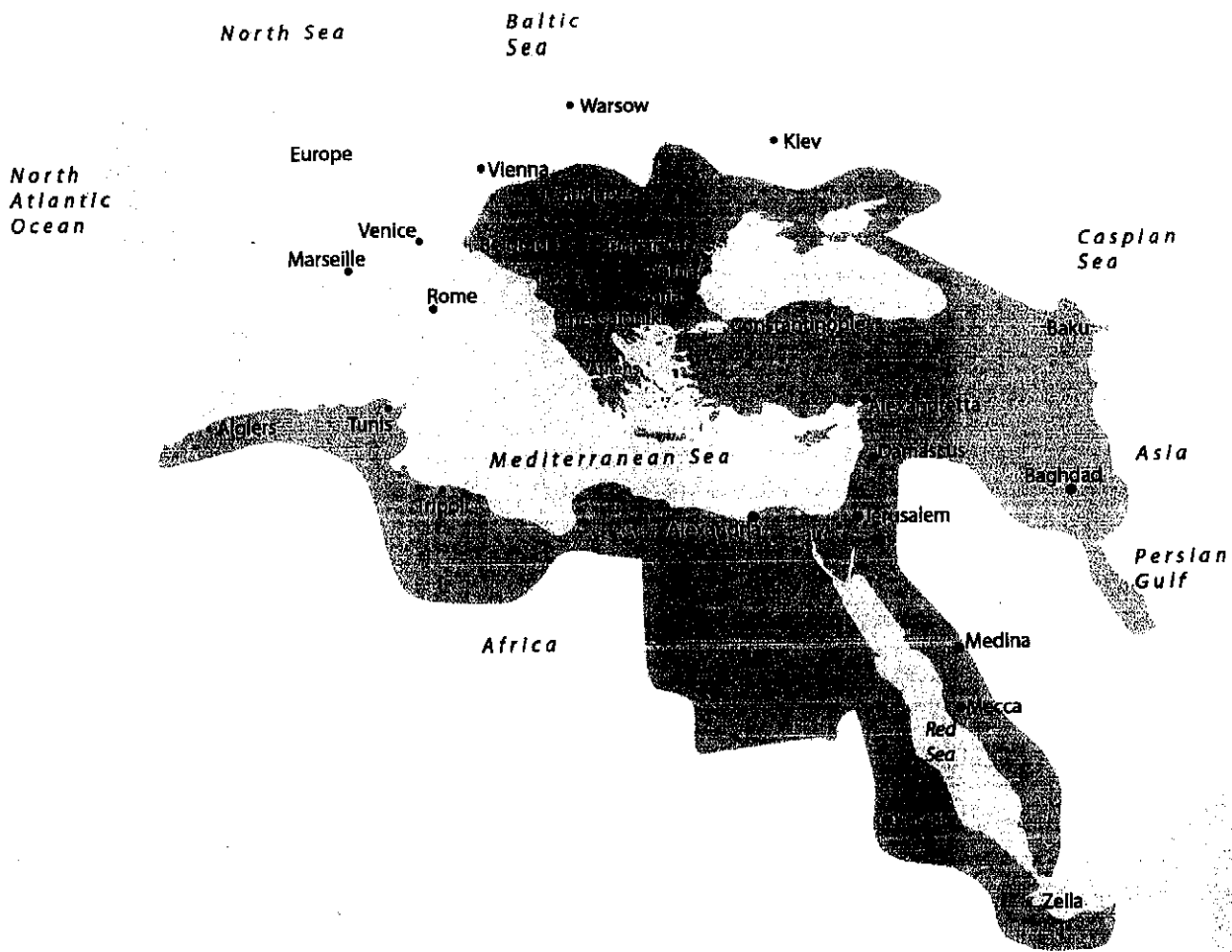
μάν, μαζί με τη βασιλεία του Μεχμέτ Β', θεωρήθηκε μάλιστα από τους ίδιους τους Οθωμανούς ο κανόνας με βάση τον οποίο όφειλαν να μετρηθούν οι επόμενοι σουλτάνοι, αν και στα χρόνια του εντόπιζαν επίσης το σπόρο της «παρακμής» που ακολούθησε τη βασιλεία του (ας σημειωθεί εδώ πως η γενικευτική χρήση των εννοιών της «κλασικής περιόδου», του «κανόνα» και της «παρακμής» έχει δεχτεί ισχυρή κριτική από τους ιστορικούς για την ασάφεια και την ανιστορικότητά της⁶).

Στη διάρκεια της βασιλείας του Σουλεϊμάν κατακτήθηκε η Ουγγαρία και έτσι τα ευρωπαϊκά σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έφτασαν ως την κεντρική Ευρώπη. Η πολιορκία της Βιέννης το 1529 υπήρξε ατελέσφορη, αλλά τρομοκράτησε τον χριστιανικό κόσμο, που είδε τα μουσουλμανικά οθωμανικά στρατεύματα να φτάνουν στην καρδιά της Ευρώπης. Η Βιέννη έμελλε να

Woodhead 1995.

6 Darling 1996, 1-16, 299-306· Hathaway 1996· Kafadar 1997-1998.

5 Για τη βασιλεία του Σουλεϊμάν, βλ. Veinstein 1992· Kunt -

Η Οθωμανική αυτοκρατορία το 1683.

πολιορκηθεί ξανά ενάμιση αιώνα αργότερα, το 1683· η πολιορκία όμως απέτυχε και πάλι και μάλιστα με συνέπεια έναν πολυετή πόλεμο που, με τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και της Κωνσταντινούπολης (1700), κατέληξε στις πρώτες σημαντικές εδαφικές απώλειες ευρωπαϊκών εδαφών για τους Οθωμανούς.

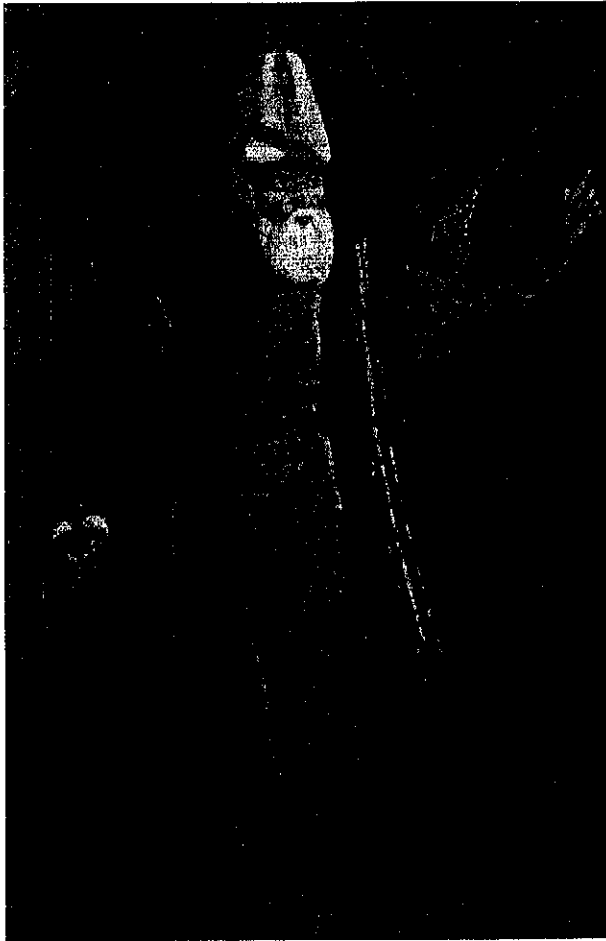
Η μεγάλη επέκταση των Οθωμανών ουσιαστικά σταμάτησε προς τα τέλη του 16ου αιώνα, με δεδομένους τους τεχνολογικούς και οργανωτικούς περιορισμούς του στρατού τους, αλλά και την ισχύ των γειτόνων τους. Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα εξακολουθούσαν να κατακτούν εδάφη και να νικούν σε πολέμους, αλλά πολύ πιο σποραδικά από ό,τι στο παρελθόν· παράλληλα, ξεκινούσε μια σχετικά περιορισμένη εδαφική συρρίκνωση με ορισμένες οδυνηρές όμως απώλειες, όπως η Ουγγαρία στα τέλη του 17ου αιώνα και η Κριμαία σχεδόν έναν αιώνα αργότερα. Οι Οθωμανοί παρέμεναν ωστόσο μια μεγάλη και υπολογίσιμη δύναμη, η οποία λειτουργούσε πια μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον πιο σταθερό από ό,τι κατά τους προηγούμενους αιώνες, με λίγο-πολύ παγιωμένα σύνορα.

Εξάλλου, από τα τέλη του 16ου αιώνα είχε ξεκινήσει ένας

μετασχηματισμός του οθωμανικού κράτους από τη «σουλτανοκεντρική» δομή της προηγούμενης περιόδου στη διακυβέρνησή του από συνασπισμούς παραγόντων του παλατιού και της κεντρικής διοίκησης, με τον μονάρχη γενικά να περιορίζεται σε έναν πιο συμβολικό ρόλο.⁷ Παράλληλα, επέρχονταν μετασχηματισμοί στο στρατό και στο φορολογικό σύστημα, προκειμένου η αυτοκρατορία να αντεπεξέλθει κυρίως στις χρηματοδοτικές και στρατιολογικές ανάγκες του πολέμου στο ευρωπαϊκό μέτωπο.⁸ Αυτές οι αλλαγές είχαν ως συνέπεια, μεταξύ άλλων, δύο φαινόμενα που χαρακτηρίζουν ιδίως τον 18ο αιώνα: την ανάπτυξη εκτεταμένων εξουσιαστικών δικτύων πατρωνίας, με σκέλη τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία, και την κάμψη του ελέγχου των υποθέσεων των επαρχιών από τις κεντρικές αρχές.

7 Abou-El-Haj (2005)· Findley (2006)· βλ. επίσης Murphey (1993), 425. Ο Abou-El-Haj προσεγγίζει το οθωμανικό κράτος γενικότερα ως διοικούμενο από μια κυβερνώσα ελίτ, η οποία κατά τον 15ο και ως τα μέσα του 16ου αιώνα είναι ενιαία, αλλά κατόπιν διασπάται σε φατρίες (ό.π., 59).

8 İnalcık (1980)· Murphey (1993).

Ο Μεγάλος Βεζίρης με επίσημη φορεσιά και χαρακτηριστικό κάλυμμα κεφαλής, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Σείγουλισλάμης, ανώτατος λειτουργός της δικαιοσύνης, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Στο διεθνές επίπεδο, ο 18ος αιώνας σηματοδοτεί την περίοδο κατά την οποία οι Οθωμανοί εντάσσονται σαφέστερα στο ευρωπαϊκό διπλωματικό σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, ενώ οι στρατιωτικές αποτυχίες στα ευρωπαϊκά μέτωπα τούς υποχρεώνουν να σκεφτούν την υιοθέτηση δυτικών προτύπων, καταρχάς στο στρατό· παρατηρείται όμως παράλληλα ένα ευρύτερο δειλό πολιτισμικό άνοιγμα προς τη χριστιανική Ευρώπη.⁹

Οι απόπειρες εισαγωγής θεσμών από τους «άπιστους» χριστιανούς και ενίσχυσης της σουλτανικής εξουσίας συνάντησαν σοβαρές αντιστάσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εκθρόνιση και δολοφονία του Σελίμ Γ' (1789-1807), που προσπάθησε να μεταρρυθμίσει το στράτευμα.¹⁰ Ωστόσο, οι συνθήκες σιγά

σιγά ωριμάζαν και, με την κατάλληλη προετοιμασία, ο Μαχμούτ Β' (1808-1839) κατόρθωσε να ενισχύσει τον σουλτανικό συγκεντρωτισμό και να εισαγάγει σειρά διοικητικών μεταρρυθμίσεων με πρότυπο τη χριστιανική Δύση. Αυτή η τάση οριστικοποιήθηκε με ένα διάταγμα του 1839, το οποίο εγκαινιάζει την περίοδο του Τανζιμάτ (=μεταρρυθμίσεις).

Στόχος του οθωμανικού κράτους αυτή την περίοδο ήταν να εκσυγχρονιστεί, έτσι ώστε να αντιμετωπίζεται ως ίσο από τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, και να αποτρέψει την απόσχιση εδαφών. Αντιμέτωπο όμως με την εμπέδωση της ιδέας του έθνους-κράτους στα Βαλκάνια, την ανεπάρκεια των κρατικών στελεχών και της διοίκησης, τις πολυποικίλες πιέσεις των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων και την εσωτερική διαμάχη φιλελευθερισμού και απολυταρχισμού, το Τανζιμάτ απέδωσε ως προς τον εκσυγχρονισμό της κρατικής οργάνωσης και της κοινωνίας, όχι όμως ως προς την ενίσχυση της ομοιογένειας

9 Göçek 1987· Aksan 1995· Göçek 1996· Στάθη 2000.

10 Για την περίοδο και τις μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ', βλ. Shaw 1971· Aksan 2007, 180-258.

των πληθυσμών ή τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας.¹¹

Πολλά από τα προβλήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας χρεώθηκαν από ορισμένους κύκλους στην απολυταρχική διακυβέρνηση του Αμπντούλχαμίτ Β' (1876-1909). Το κίνημα των Νεότουρκων, με την επανάστασή του (1908), πίστεψε ότι αποκαθιστώντας τον πολιτικό φιλελευθερισμό θα ενίσχυε εκ των έσω την αυτοκρατορία και θα της παρείχε τον απαιτούμενο δυναμισμό στο εσωτερικό και το διεθνές πεδίο. Όμως οι σοβαρές απώλειες εδαφών κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, με αποκορύφωμα τον Α' Βαλκανικό πόλεμο (1912), οδήγησαν τους Νεότουρκους στην υιοθέτηση μιας πιο αυταρχικής πολιτικής και στην ταύτιση της αυτοκρατορίας με το τουρκικό στοιχείο. Οι Οθωμανοί εισήλθαν στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) στο πλευρό των Γερμανών και των Αυστριακών και εξήλθαν ηττημένοι. Η συνθήκη των Σεβρών (1920) επικύρωσε το διαμελισμό του οθωμανικού κράτους. Στη Μικρά Ασία εκδηλώθηκε το εθνικό τουρκικό κίνημα υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ), με συνέπεια το 1922 να καταργηθεί το σουλτανικό αξίωμα και ουσιαστικά η Οθωμανική αυτοκρατορία να πάψει να υφίσταται.

Το οθωμανικό κράτος: βασική δομή και νομιμοποίηση

Το οθωμανικό κράτος ήταν οργανωμένο γύρω από το πρόσωπο του σουλτάνου, από τον οποίο πήγαζε και στον οποίο ανήκε όλη η εξουσία· μόλις το 1876 παραχωρήθηκε για πρώτη φορά σύνταγμα που προσδιόριζε και περιόριζε την εξουσία του. Δεύτερος τη τάξει ήταν ο μεγάλος βεζίρης, ο οποίος λειτουργούσε ως αναπληρωτής του σουλτάνου. Ανώτατο διοικητικό όργανο αποτελούσε εξάλλου το αυτοκρατορικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν ο σουλτάνος (ο οποίος όμως ουσιαστικά αποσύρθηκε από αυτό γύρω στο 1475), ο μεγάλος βεζίρης και ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι διαφόρων κλάδων. Το συμβούλιο είχε τη γενική εποπτεία των κρατικών υποθέσεων· ο ρόλος του ήταν συμβουλευτικός προς τον σουλτάνο, στον οποίο επισήμως ανήκε η τελική απόφαση, αλλά επίσης ήταν αρμόδιο να εξετάζει τα αιτήματα των υπηκόων και να αποκαθιστά τις αδικίες τις οποίες είχαν υποστεί. Οι αυλικοί ακόλουθοι του σουλτάνου, όπως και το χαρέμι, δεν είχαν διοικητικές αρμοδιότητες, αλλά ασκούσαν επιρροή στις κρατικές υποθέσεις –κατά καιρούς σημαντική– λόγω της εγγύτητάς τους προς τον μονάρχη. Μάλιστα, το πρώτο μισό του 17ου αιώνα έχει χαρακτηριστεί περίοδος του «σουλτανάτου των γυναικών», λόγω της έντονης

11 Για το Τανζιμάτ και την ύστερη φάση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Macfie 1998· Lewis 2001-2002· Deringil 2003· Zürcher 2004, 82-228· Ortaylı 2004.

Σπαχής έφιππος και οπλισμένος, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

εμπλοκής του χαρεμιού στα πολιτικά πράγματα. Κατά τον 19ο αιώνα, στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού, ιδρύθηκαν υπουργεία και η δομή του οθωμανικού κράτους προσαρμόστηκε στα δεδομένα του νεώτερου δυτικού κράτους.¹²

Η σουλτανική εξουσία νομιμοποιούνταν ιδεολογικά με την επίκληση δύο βασικών αρχών.¹³ Η μία ήταν η καταγωγή από τον Οσμάν, τον θεμελιωτή του κράτους και κοινό πρόγονο όλων ανεξαιρέτως των σουλτάνων· το οθωμανικό κράτος εξάλλου ταυτιζόταν με τη δυναστεία, τον «οίκο του Οσμάν». Η δεύτερη ήταν το ισλάμ, καθώς η προάσπιση της θρησκείας προβαλλόταν ως πρώτιστο καθήκον των σουλτάνων,

12 Για την οργάνωση του οθωμανικού κράτους και παλατιού, βλ. Inalcık 1995, 135-207· Imber 2002, 143 κ.εξ. Για την ύστερη περίοδο, βλ. Findley 1980· Lewis 2001-2002, τ. 2, 101-148· Zürcher 2004, 85-92, 105-113.

13 Γενικότερα για τη νομιμοποίηση της δυναστείας, βλ. Imber 2002, 115-127· Quataert (2006), 164-175.

Γενίτσαροι με επίσημη στολή, Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

ενώ ο ιερός νόμος θεωρούνταν ο υπέρτατος νόμος του κράτους. Η διακήρυξη της νομικής εξίσωσης μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων το 1839 στο πλαίσιο του Τανζιμάτ παραβίαζε τον ιερό νόμο και ως εκ τούτου δήλωνε με τον χαρακτηριστικότερο τρόπο τη διάθεση για εκσυγχρονισμό και ρήξη με το παρελθόν.

Μια άλλη σημαντική νομομοποιητική αρχή για τη δυναστεία και το κράτος ήταν η ιδέα της δικαιοσύνης. Οι υπήκοοι θεωρούνταν καταπίστευμα του Θεού στον σουλτάνο, ο οποίος όφειλε να τους υπερασπίζεται από την αυθαιρεσία των κρατικών αξιωματούχων και των ισχυρών εν γένει.¹⁴ Η σχετική υπόμνηση στα σουλτανικά διατάγματα, καθώς και ο τεράστιος αριθμός σωζόμενων αιτήσεων υπηκόων προς τον σουλ-

τάνο και οι διαταγές που εκδίδονταν σε απάντησή τους αποτελούν τεκμήρια της μέριμνας που δινόταν στην προβολή του σουλτάνου ως δίκαιου ηγεμόνα.¹⁵

Κράτος και κοινωνία

Ο «κύκλος της δικαιοσύνης», ένα ιδεολογικό σχήμα δημοφιλές στις τάξεις των Οθωμανών λογίων, είναι μια χρήσιμη αφετηρία για να κατανοήσουμε την οθωμανική αντίληψη περί κράτους και κοινωνίας. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, το κράτος φέρνει αρμονία στον κόσμο· η αρμονία εξασφαλίζει δικαιοσύνη· η δικαιοσύνη αποτελεί το στήριγμα των υπηκόων· οι υπήκοοι, ζώντας σε συνθήκες ασφάλειας, παράγουν πλούτο· ο πλούτος μέσω της φορολογίας χρησιμεύει για να καλύπτονται οι ανάγκες του στρατού· ο στρατός διασφαλίζει τη βασιλική εξουσία· η βασιλική εξουσία στηρίζει τη θρησκεία· η θρησκεία αποτελεί το θεμέλιο του κράτους. Οι «σταθμοί» αυτού του κύκλου αποτελούν τους κρίσιμους παράγοντες για τη σωστή λειτουργία του κράτους, η οποία ανατρέπεται αν οποιοσδήποτε από αυτούς τους παράγοντες παραμεληθεί ή δυσλειτουργήσει.¹⁶

Σε πρακτικό επίπεδο το οθωμανικό κράτος ήταν πολύ λιγότερο παρεμβατικό στην κοινωνία από οποιοδήποτε σύγχρονο κράτος. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στην τότε επικρατούσα αντίληψη περί κράτους και εν μέρει στους τεχνολογικούς περιορισμούς της εποχής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, πέρα από την απονομή δικαιοσύνης, η δραστηριότητα του οθωμανικού κράτους βασικά περιοριζόταν σε δύο αλληλένδετους τομείς. Ο ένας ήταν η διεξαγωγή του πολέμου· ιδίως από τον 14ο μέχρι και τον 16ο αιώνα η ευρυθμία του οθωμανικού κρατικού συστήματος στηριζόταν στη διαρκή εδαφική επέκταση, ενώ στο επίπεδο της επαρχιακής διοίκησης η πολιτική εξουσία ήταν αδιαχώριστη από τη στρατιωτική. Ο άλλος τομέας ήταν η οργάνωση του φορολογικού συστήματος και η ομαλή είσπραξη των φόρων, που ήταν απαραίτητοι για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών του παλατιού, της διοίκησης και του στρατού. Ακόμη και η εσωτερική ασφάλεια, η οποία κατά τους πρώτους αιώνες ήταν καθήκον του επαρχιακού τιμαριωτικού ιππικού, κατά τους μεταγενέστερους αιώνες συχνά αφηνόταν στις κατά τόπους κοινότητες και τους προύχοντές τους, ενώ κρατικές κατασταλτικές δυνάμεις επενέβαιναν μόνο σε περιπτώσεις εξεγέρσεων και σοβαρής διασάλευσης της τάξης.¹⁷ Η κρατική παρουσία ήταν οπωσδήποτε πιο έντονη στις πόλεις –όπου είχαν την έδρα τους οι κρατικοί αξιωματούχοι και ήταν εγκατεστημένες στρατιωτικές φρουρές– παρά στα χωριά και την ύπαιθρο.

15 Βλ. ενδεικτικά Faroqhi 1986· İnalçık 1988· Faroqhi 1992.

16 Fleischer 1983· Darling 1996, 283-299.

17 Βλ., για παράδειγμα, Anastasopoulos 2002.

14 İnalçık 1965· İnalçık 1995, 117-123.

Η στάση της κοινωνίας απέναντι στο κράτος φαίνεται, βάσει των αιτήσεων των υπηκόων προς την Κωνσταντινούπολη, αμφίθυμη. Από τη μια ο σουλτάνος και η κεντρική εξουσία γενικά αντιμετώπιζονταν ως εγγυητές της νομιμότητας και της δικαιοσύνης. Από την άλλη, συχνά οι υπήκοοι βρίσκονταν αντιμέτωποι με την καταπίεση και τη διαφθορά των κατά τόπους εκπροσώπων του κράτους και των φοροεισπρακτόρων, με τους οποίους έρχονταν σε άμεση επαφή.¹⁸ Επίσης, η διέλευση κρατικών αξιωματούχων και στρατιωτικών αποσπασμάτων από τις επαρχίες ή η άφιξή τους στο πλαίσιο διατεταγμένης υπηρεσίας και η επέμβασή τους για την αποκατάσταση της τάξης συνεπαγόταν κόστος φιλοξενίας και συντήρησής τους, με το οποίο επιφορτιζόταν εν πολλοίς ο τοπικός πληθυσμός. Αν και οι εξεγέρσεις και εκθρονίσεις σουλτάνων που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 17ο και 18ο αιώνα δηλώνουν απονομιμοποίηση συγκεκριμένων σουλτάνων – πάντως όχι της δυναστείας – στα μάτια του στρατού ή ευρύτερων κοινωνικών συνασπισμών,¹⁹ η σοβαρή απονομιμοποίηση της σουλτανικής εξουσίας φαίνεται πως δεν ξεκίνησε πριν από τον προχωρημένο 18ο αιώνα.²⁰

Κατά την επίσημη ιδεολογία, αλλά σε μεγάλο βαθμό και στην πράξη, η οθωμανική κοινωνία ήταν αυστηρά ιεραρχημένη και ο καθένας είχε τη θέση του εντός ορίων (*χαντ*) που θεωρούνταν απαράδεκτο να υπερβεί. Οι δύο κύριες διχοτομήσεις ήταν μεταξύ των αφορολόγητων κρατικών στελεχών (*ασκερί*) και της συντριπτικής πλειονότητας των φορολογούμενων υπηκόων ανεξαρτήτως θρησκευόμενου (*ραγιά/ραγιάδες*): οι *ασκερί* δεν φορολογούνταν επειδή θεωρητικά οι υπηρεσίες που προσέφεραν στο κράτος δεν τους επέτρεπαν να αναπτύξουν παραγωγικές δραστηριότητες.²¹ Πολλοί *ασκερί*, ιδίως όσοι καταλάμβαναν ανώτατα αυλικά και κρατικά αξιώματα και όσοι στελέχωναν το πεικικό των γενιτσάρων και κάποια άλλα στρατιωτικά σώματα, δεν ήταν ελεύθεροι, αλλά δούλοι του σουλτάνου, παρότι μπορεί να διέθεταν μεγάλη ισχύ και πλούτο. Το παιδομάζωμα (*ντεβσιρμέ*), δηλαδή η υποχρεωτική συγκέντρωση και εκπαίδευση από το κράτος νεαρών χριστιανών, αποτελούσε μηχανισμό προσπορισμού κρατικών στελεχών-δούλων του σουλτάνου.²² Ο εξισλαμισμός τους αποτελούσε αναπόφευκτη παράπλευρη συνέπεια, καθώς θεωρούνταν αδιανόητο μη μουσουλμάνοι

να καταλαμβάνουν κρατικά αξιώματα (με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ο χριστιανός μεγάλος δραγουμάνος μεταξύ 17ου και 19ου αιώνα).

Η δεύτερη διάκριση προέκυπτε από τον ιερό νόμο του ισλάμ και ήταν μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων.²³ Οι δεύτεροι ονομάζονταν *ζιμί* και θεωρούνταν θεσμικά και νομικά κατώτεροι από τους μουσουλμάνους· μπορούσαν όμως να διατηρούν και να ασκούν τη θρησκεία τους και να κατέχουν περιουσία. Φαίνεται πως με το χρόνο, καθώς τα αυστηρά όρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο εσωτερικό του μουσουλμανικού πληθυσμού χαλάρωσαν,²⁴ πολλοί μουσουλμάνοι ραγιάδες κατόρθωσαν νομίμως ή παρανόμως να καταγραφούν ως *ασκερί*, με αποτέλεσμα ο όρος ρεαγιά να εξισωθεί με τον όρο *ζιμί*.

Το *Τανζιμάτ* έφερε, όπως σημειώθηκε παραπάνω, τη θεσμική και νομική εξίσωση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, ενώ με την κατάργηση της δουλείας καταργήθηκε και το καθεστώς του δούλου του σουλτάνου²⁵ (έτσι κι αλλιώς κατά τον 19ο αιώνα δεν ήταν πια όλα τα κρατικά στελέχη δούλοι). Κατά την ύστερη φάση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η ίδρυση αντιπροσωπευτικών θεσμών και η παραχώρηση συντάγματος και εκλογικών δικαιωμάτων μετέτρεψαν τους υπηκόους του σουλτάνου σε πολίτες.

Φορολογία και δικαιοσύνη

Το οθωμανικό κράτος ανέπτυξε εκτεταμένους – αν και όχι πάντα αποτελεσματικούς – γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, με κύριο στόχο τη συστηματική καταγραφή αφενός των φορολογικών του εσόδων και αφετέρου των διαταγμάτων και νομοθετημάτων (μαζί και των αιτήσεων των υπηκόων). Κατά τους πρώτους αιώνες, ιδίως κατά τον 15ο και 16ο, μετά την κατάκτηση μιας περιοχής διεξαγόταν συστηματική απογραφή της φοροδοτικής της ικανότητας, και κατόπιν τα φορολογικά της έσοδα είτε κατανέμονταν στα μέλη του τιμαριωτικού υπηκόου, τα οποία εισέπρατταν τους φόρους απευθείας από τους φορολογούμενους έναντι των στρατιωτικών υπηρεσιών που παρείχαν στο κράτος, είτε συλλέγονταν από κρατικούς υπαλλήλους. Από τον 17ο αιώνα και μετά επικράτησε η μέθοδος της εκμίσθωσης των φόρων σε ιδιώτες (ανάμεσα τους και κρατικά στελέχη), οι οποίοι κατέβαλλαν το οφειλόμενο ποσό στο κράτος σε δόσεις από δικά τους κεφάλαια (ατομικά ή συνεταιρικά), και αναλάμβαναν να εισπράξουν το φόρο από τους υπηκόους επιβαρύνοντάς τους με ένα ποσοστό δικού τους κέρδους. Από το τέλος του 17ου αιώνα αυτές οι εκμισθώσεις έγιναν ισόβιες και κληροδοτήσιμες,

18 Για τις δυσκολίες να διαγνώσουμε τη στάση της κοινωνίας απέναντι στο οθωμανικό κράτος, αλλά και για παράπονα υπηκόων κατά αξιωματούχων, βλ. Faroqhi 1995, 106-109.

19 Abou-El-Haj 1984· Tezcan 2002. Βλ. όμως και Kafadar 2007, 133-134.

20 Σβορώνος 1999, 58-64· Neumann 2006, 59-60. Βλ. και Finkel 2007, 505-518.

21 Inalcik 1995, 123-124.

22 Imber 2002, 134-140.

23 Ζαχαριάδου 1996, 51-61· Τκαρά 2005.

24 Γενικότερα για τη χαλάρωση των κοινωνικών ορίων, βλ. Abou-El-Haj 2005, 49-51.

25 Ze'evi 1998.

με συνέπεια συχνά οι μισθωτές των φόρων να αποκτούν ισχυρότητα ερείσματα και μεγάλη πολιτική επιρροή ή δύναμη στις φορολογικές τους περιφέρειες.²⁶

Για τη σημασία της δικαιοσύνης έχει ήδη γίνει λόγος. Ο κύριος φορέας απονομής δικαιοσύνης ήταν το μονομελές δικαστήριο του καδή, δηλαδή του δικαστή που εφάρμοζε τον ιερό νόμο του ισλάμ και το σουλτανικό δίκαιο (κανούν), λαμβάνοντας επίσης υπόψη το εθιμικό δίκαιο της περιοχής της δικαιοδοσίας του.²⁷ Στην πράξη δικαιοσύνη απένεμαν επίσης, εκτός από τον καδή και το αυτοκρατορικό συμβούλιο, οι κατά τόπους διοικητές και τα συμβούλιά τους, κυρίως λόγω της στρατιωτικής ισχύος που διέθεταν, ενώ περιορισμένη δικαστική ή διαιτητική εξουσία αναγνωριζόταν και στις αρχές των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων.

Οι καδήδες ανήκαν στους ουλεμά, τους ειδήμονες σε ζητήματα ιερού νόμου και θρησκείας, και εντάσσονταν σε μια ειδική κρατική ιεραρχία, το *ιλμιγέ*, μαζί με τους καθηγητές των μεντρεσέδων (ιεροδιδασκαλείων), όπου διδασκόταν ο ιερός νόμος, θεολογία και διάφορα άλλα αντικείμενα. Επικεφαλής του *ιλμιγέ* ήταν ένας μουφτής (ερμηνευτής του ιερού νόμου), ο οποίος έφερε τον τίτλο του *σεϊχουλισλάμ* (ο γέρον του ισλάμ). Ο *σεϊχουλισλάμ* διοριζόταν από τον σουλτάνο, αλλά –καθώς η εξουσία των ουλεμά θεωρούσαν ότι πήγαζε όχι μόνο από το μονάρχη αλλά και από τη γνώση του ιερού νόμου– μπορούσε με γνωμοδότησή του (φετβάς) να νομιμοποιήσει την εκθρόνιση του ηγεμόνα στη διάρκεια εξεγέρσεων ή παλατιανών ή στρατιωτικών πραξικοπημάτων.²⁸

Ο ελλαδικός χώρος κατά την οθωμανική περίοδο

Στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου, όπως άλλωστε και στα βυζαντινά χρόνια, δεν υπήρχε καμία γεωγραφική ή διοικητική-πολιτική ενότητα αντίστοιχη με εκείνη που δημιουργήθηκε με την ίδρυση το 1830 του πρώτου ελληνικού κράτους στις τότε νότιες οθωμανικές επαρχίες των Βαλκανίων και στα νησιά του Αιγαίου, και με την επέκτασή του στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα. Η Οθωμανική αυτοκρατορία αρθρωνόταν με πρωτεύουσα και κέντρο την Κωνσταντινούπολη, την έδρα του σουλτάνου –τη μεγαλύτερη πόλη της ανατολικής Μεσογείου και σπουδαιότερο κέντρο αρχιτεκτονικής και τέχνης στα χρόνια εκείνα– και με επιμέρους σημεία αναφοράς τις έδρες των πασάδων και των μπέηδων,

δηλαδή των κατά τόπους επικεφαλής των κατακτήσεων και της επαρχιακής διοίκησης, όπως προέκυψαν είτε με βάση την ιστορία των κατακτήσεων είτε με βάση τις γεωγραφικές και πολιτικές πραγματικότητες που κληρονόμησε το οθωμανικό κράτος, αλλά και την εξέλιξή τους στην πορεία των οθωμανικών χρόνων.

Ο σημερινός ελλαδικός χώρος, σε οικονομικό επίπεδο, αποτελούσε μια ιδιαίτερα κατακερματισμένη περιφέρεια, με πολλές κατά τόπους ιδιαιτερότητες, που αντανάκλωνται ενίοτε και στην αρχιτεκτονική παραγωγή και στην τέχνη. Ένα μεγάλο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας υπαγόταν στο εγιαλέτι της Ρούμελης και εντασσόταν στη βαλκανική περιφέρεια. Ο χώρος του Αιγαίου, από την άλλη, που οργανώθηκε σταδιακά από τους Οθωμανούς στο εγιαλέτι των Νησιών του Αρχιπελάγους, δημιουργούσε, μέσω των θαλάσσιων επικοινωνιών, συνδέσεις τόσο μεταξύ της ελλαδικής χερσονήσου, των μικρασιατικών παραλίων και των νησιών όσο και με την ευρύτερη μεσογειακή περιφέρεια, επιτρέποντας μεταξύ άλλων και τη συνεχή παρουσία των πλοίων, των στρατιωτών και των εμπόρων της δυτικής Μεσογείου σε αυτόν. Από αυτή τη σκοπιά, η σπουδαιότερη πόλη στα γεωγραφικά όρια του σημερινού ελλαδικού χώρου στα χρόνια των Οθωμανών ήταν μάλλον η Θεσσαλονίκη, απόληξη του βαλκανικού εμπορίου και λιμάνι της Μεσογείου με κοινή παρουσία και των τριών μεγάλων θρησκευτικών ομάδων των οθωμανικών αιώνων, μουσουλμάνων, χριστιανών και Εβραίων.²⁹

Η διοικητική οργάνωση του ελλαδικού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο

Η ένταξη μιας κατακτημένης περιοχής στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα ξεκινούσε αμέσως μετά την κατάκτηση, με την απογραφή των φορολογικών προσόδων της και την έκδοση επαρχιακών κανονισμών (=συλλογές νομικών διατάξεων), οι οποίοι καθόριζαν λεπτομερώς το γαιοκτητικό σύστημα και τις φορολογικές υποχρεώσεις της νέας επαρχίας.³⁰ Η οθωμανική επαρχιακή διοίκηση βασιζόταν στα εγιαλέτια, αλλιώς *μπεηλερμπεηλικία* ή *βίλαετία*, τα οποία διοικούσαν από τον *μπεηλέρμπεη* ή αργότερα *βαλή*. Τα εγιαλέτια χωρίζονταν σε *αντζάκια* ή *λιβάδες*, με επικεφαλής τον *σαντζάκμπεη* (ή *μυρ-ι λιβά*).

Από την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας, τα βαλκανικά εδάφη (μέχρι τη Βοσνία) εντάχθηκαν στο εγιαλέτι της Ρούμελης (από όπου πήρε και την ονομασία Ρούμελη το γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας, το τμήμα του ελληνικού κράτους που ανήκε προηγουμένως στο εγιαλέτι της Ρούμελης). Σύμφωνα με έναν κα-

26 İnalçık 1980, 311-337· Salzmann 1993· İvalçık 1995, 190-207· Darling 1996· Genç 2000.

27 Gerber 1994· Ginio 1998· Αναστασόπουλος - Γκαρά 1999· Gradeva 2005.

28 Repp 1986· Imber 2002, 225-244· Zilfi 2006.

29 Για την οποία βλ. Σβορώνος 1996 και Mazower 2006.

30 Alexander 1985.

τάλογο που συντάχθηκε γύρω στο 1525, ο ελλαδικός χώρος ανήκε στα σαντζάκια του Πασά (Paşa sancağı, το οποίο συμπεριλάμβανε μεταξύ άλλων τη δυτική Θράκη και τη Μακεδονία), της Μυτιλήνης (Midilli), του Ευρίπου (Ağrıboz, ανατολική Στερεά Ελλάδα), των Τρικάλων (Tirhala), της Φλώρινας (Florina), της Πελοποννήσου (Mora), των Ιωαννίνων (Yanya) και του Καρλί-Ελί (Karheli, «χώρα του Κάρλο [Τόκκο]», δυτική Στερεά Ελλάδα).³¹ Ήδη από τον 16ο αιώνα, από το σαντζάκι της Πελοποννήσου φαίνεται να αποσπάστηκε εκείνο του Μυστρά (Mizistre), το οποίο περιλάμβανε τον Μυστρά, την Κορώνη και τα Βαρδούνια (νότια Λακωνία - βόρεια Μάνη): από τον 17ο αιώνα, η Πελοπόννησος αποτέλεσε χωριστό εγιαλέτι.³² Όταν τα νησιά του Αιγαίου προστέθηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, εντάχθηκαν στο εγιαλέτι των Νησιών του Αρχιεπαύγου ή του Αρχιναύαρχου (καπουντάν πασά), το οποίο ιδρύθηκε το 1534, με πρωτεύουσα τη Ρόδο και κατόπιν την Καλλιπολη.³³ Στο εγιαλέτι αυτό, πέρα από την Πελοπόννησο (μέχρι τον 17ο αιώνα, με εξαίρεση το σαντζάκι του Μυστρά που παρέμεινε στο εγιαλέτι του Αρχιεπαύγου), εντάχθηκαν τα σαντζάκια της Στερεάς Ελλάδας (Ευρίπου, Ναυπάκτου και Καρλί-Ελί),³⁴ ορισμένα παραλιακά εδάφη της Μικράς Ασίας και τα σαντζάκια της Ρόδου και της Μυτιλήνης. Με την ίδρυση του σαντζακιού της Νάξου (1579), οι Κυκλάδες προστέθηκαν στο ίδιο εγιαλέτι: στις αρχές του 17ου αιώνα, το σαντζάκι αυτό χωρίστηκε σε τρία τμήματα, τα σαντζάκια της Νάξου-Πάρου, της Άνδρου-Σύρου και της Μήλου-Σαντορίνης.³⁵ Γύρω στα 1650, εξάλλου, το σαντζάκι του Πασά είχε διασπαστεί: η κεντρική Μακεδονία αποτέλεσε το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης (Selânik), ενώ η Θράκη, η ανατολική και η δυτική Μακεδονία εντάχθηκαν στο σαντζάκι του Αρχιεπαύγου (ή της Καλλιπολης, Gelibolu).³⁶ Η Κρήτη πάλι, η τελευταία μεγάλη κατάκτηση των Οθωμανών στον ελλαδικό χώρο, αποτέλεσε εξαρχής ιδιαίτερο εγιαλέτι, με έδρα αρχικά τα Χανιά και κατόπιν, μετά το 1669, τον Χάνδακα (Ηράκλειο): χωρίστηκε σε τρία σαντζάκια, των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Χάνδακα.³⁷

31 Gökbilgin 1956.

32 Σύμφωνα με τον κατάλογο του Özergin 1976· πρβλ. Pitcher 1972, 129· Birken 1976, 57, 63.

33 Ιναλτζίκ 1995, 185-186.

34 Για τη διοικητική διαίρεση της Στερεάς Ελλάδας και τις διακυμάνσεις της, βλ. Γιαννόπουλος 1971.

35 Κολοβός 2006, 43-48.

36 Pitcher 1972, 137-38 και χάρτης 27.

37 Σαρηγιάννης 2008α. Αρχικά δημιουργήθηκε και σαντζάκι Σητείας-Ιεράπετρας, το οποίο όμως δεν φαίνεται να διατηρήθηκε πέρα από λίγους μήνες.

Παράλληλα με τη διοικητική διαίρεση σε σαντζάκια, η οθωμανική επικράτεια χωριζόταν σε καζάδες, τις περιφέρειες δηλαδή δικαιοδοσίας του καδή. Ενίοτε ο καζάς (ή καδηλικι) ταυτιζόταν με το σαντζάκι, όπως λόγου χάρη στην Κρήτη: στις περισσότερες όμως περιπτώσεις αποτελούσε υποδιαίρεσή του. Έτσι, για παράδειγμα, στο σαντζάκι του Ευρίπου, την περίοδο 1466-1570, καδήδες έδρευαν στο Ζητούνι (Λαμία), τα Σάλωνα (Άμφισσα), τη Βοδονίτσα (Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες), την Αταλάντη, τη Λιβαδειά, τη Θήβα, τη Χαλκίδα και την Αθήνα: σύμφωνα με μια καταγραφή του 1667/68, στους καζάδες αυτούς είχαν προστεθεί ο Ωρωπός, η Κάρυστος, το Εσενταμπάντ (Τουρκοχώρι), η Κηφισιά και τα Μέγαρα, ενώ την ίδια περίπου εποχή αναφέρεται και καζάς Ωραιών-Ιστιαίας. Οι καζάδες υποδιαιρούνταν σε ναχιγέδες. Σε κάθε ναχιγέ, ο οποίος αντιστοιχούσε συνήθως στη μεταγενέστερη επαρχία, έδρευε ένας ναίπης, τοποτηρητής του καδή. Ας σημειωθεί εδώ ότι η πρωτεύουσα μιας διοικητικής ή δικαστικής περιφέρειας δεν ήταν πάντοτε η μεγαλύτερη πόλη ή κωμόπολή της: πρωτεύουσα του σαντζακιού του Ευρίπου ήταν η (ομώνυμη) Χαλκίδα, προφανώς λόγω της στρατηγικής της θέσης στο στενό του Ευρίπου, ενώ η Αθήνα αποτελούσε σαφώς μεγαλύτερη πόλη.³⁸

Οι καδήδες ιεραρχούνταν ανάλογα με το ημερομίσθιό τους. Βάσει αυτής της ιεράρχησης μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για την αντίστοιχη σημασία των πόλεων, όπως την έβλεπε τουλάχιστον η κεντρική εξουσία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το κατάστιχο του 1667/68, η ανώτατη κατηγορία πόλεων, εκείνη δηλαδή με τις υψηλότερες αποδοχές καδήδων, περιλάμβανε τις Σέρρες, τα Τρίκαλα και το Χλεμούτσι· η αμέσως επόμενη, η «πρώτη», περιλάμβανε τον Μυστρά, τα Χανιά, τη Ρόδο, τη Βέροια και την Πάτρα. Ακολουθούσαν πόλεις όπως η Δράμα, η Ζίχνη, η Χαλκίδα, το Σιδηρόκαστρο και η Μυτιλήνη. Η επόμενη κατηγορία περιλάμβανε την Άρτα, την Αθήνα, το Νευροκόπι, την Κόρινθο, τη Φλώρινα, τα Γιαννιτσά, τα Καλάβρυτα και την Κω· λίγο παρακάτω συναντούμε τα Γιάννινα και την Ελασσόνα. Κατόπιν αναφέρονται η Τριπολιτσά, η Καρύταινα, το Ναύπλιο, οι Φέρες Έβρου και η Λιβαδειά. Στην «τέταρτη» κατηγορία ανήκε το Ρέθυμνο, η Ναύπακτος, η Θήβα, η Άμφισσα και τα Βοδενά (Έδεσσα), και σε λίγο κατώτερη θέση η Λήμνος, η Κόνιτσα, η Υπάτη (Νεόπατρα, Πατρατζίκ) και η Μονεμ-

38 Για τη διοικητική διαίρεση του ελλαδικού χώρου γενικότερα, βλ. Gökbilgin 1956· Γιαννόπουλος 1971, 109 κ.εξ.· Pitcher 1972, 124 κ.εξ., 137-38, χάρτες 26 και 27· Birken 1976· Özergin 1976· Kiel 1987 και 1992· Καρύδης 1993, 54-55. Ειδικά για τους καζάδες των Κυκλάδων, βλ. Κολοβός 2006, 48.

βασιά. Ακολουθούν, μεταξύ άλλων, η Λευκάδα, η Μεθώνη, η Καβάλα, ο Πλαταμώνας και η Καλαμάτα. Στη συνέχεια αναφέρονται η Σάμος και η Καλλονή Λέσβου. Στην προτελευταία κατηγορία συναντάμε την Κορώνη, το Άργος, το Φανάρι Τροιζηνίας και την Ιεράπετρα-Σητεία. Τέλος, στην κατώτερη κατηγορία ανήκαν, μεταξύ άλλων, οι καζάδες της Πρέβεζας, των Μεγάρων, του Βάλτου, της Σαντορίνης και της Νάξου.³⁹ Τον 19ο αιώνα, οι καζάδες Χάνδακα, Θεσσαλονίκης, Λάρισας και Κρήτης (Χανίων) ανήκαν στην τρίτη κατηγορία, μαζί με τη Σμύρνη, το Χαλέπι και τη Σόφια.⁴⁰

Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ επέφεραν μεταβολές και στην επαρχιακή διοίκηση της αυτοκρατορίας. Ενισχύθηκαν σταδιακά οι εξουσίες τοπικών συμβουλίων, ενίοτε αιρετών, ενώ αναδιοργανώθηκε η οικονομική διοίκηση των επαρχιών. Μια σημαντική μεταβολή ήταν ο χωρισμός της στρατιωτικής από την πολιτική εξουσία και η μετατροπή της διοικητικής ιεραρχίας σε πολιτικούς υπαλλήλους. Το 1864, επιπλέον, ιδρύθηκαν πολιτικά και ποινικά δικαστήρια τα οποία επανδρώνονταν και από μη μουσουλμάνους.⁴¹ Όσον αφορά τη διοικητική διάρθρωση του ελλαδικού χώρου που είχε απομείνει στην οθωμανική επικράτεια, σύμφωνα με μια περιγραφή του 1876, ανήκε στα βιλαέτια, όπως ονομάζονταν τα εγιαλέτια μετά το 1864, της Θεσσαλονίκης (με τους λιβάδες ή μουτεσαρριφλίκια Θεσσαλονίκης, Σερρών, Δράμας), των Ιωαννίνων (λιβάδες Ιωαννίνων, Τρικάλων, Οχρί, Πρέβεζας, Μπεράτ), του Αρχιπελάγους (λιβάδες Ρόδου, Μυτιλήνης, Χίου, Κω, Κύπρου) και της Κρήτης (λιβάδες Χανίων, Ρεθύμνου, Χάνδακα, Σφακιών [Sultaniye], Λασιθίου). Ξεχωριστή αυτονομία απολάμβαναν η Κρήτη, η Σάμος και ο Άθως.⁴² Μετά το συνέδριο του Βερολίνου (1878) τα ελλαδικά εδάφη ανήκαν στα βιλαέτια της Αδριανούπολης, του Μοναστηρίου, των Ιωαννίνων, της Κρήτης και του Αρχιπελάγους.⁴³

Οι ιστορικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο από τον 14ο ως τις αρχές του 20ού αιώνα

Η οθωμανική κατάκτηση των εδαφών που σήμερα αποτελούν την Ελλάδα ξεκίνησε το β' μισό του 14ου αιώνα. Η πρώτη σημαντική κατάκτηση των Οθωμανών στα Βαλκάνια, τα οποία ονόμαζαν Ρούμελη (Ρουμ-ιλί, «χώρα των Ρωμαίων»), χρονολογείται το 1354, όταν εκμεταλλευόμενος έναν ισχυρό σεισμό που γκρέμισε τα τείχη της πόλης ο Σουλείμάν, γιος του σουλτάνου Ορχάν (περ. 1324-1362), κατέλαβε

την Καλλίπολη. Τη δεκαετία του 1360 (διάφορες εκδοχές κυμαίνονται από το 1361 μέχρι το 1369), οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Αδριανούπολη, η οποία αποτέλεσε από εκείνη την εποχή την πρωτεύουσα του κράτους (μαζί με το Διδυμότειχο, το οποίο αποτελούσε, όπως φαίνεται, την κατοικία του σουλτάνου⁴⁴), ενώ το 1387 κατακτήθηκε για πρώτη φορά η Θεσσαλονίκη. Οι κατακτήσεις αυτές, σε συνδυασμό με μια σειρά νίκες των Οθωμανών επί των μεσαιωνικών βαλκανικών ηγεμονιών (1371: μάχη στο Τσερνομίανο [Ορμένιο] εναντίον Σέρβων και Βούλγαρων, 1389: μάχη Κοσσυφοπεδίου κατά Σέρβων και Βοσνίων) οδήγησαν στην εδραίωση της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, η οποία σε γενικές γραμμές ακολουθούσε την κατεύθυνση της ρωμαϊκής Εγνατίας οδού.⁴⁵ Η εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε από τη σποραδική εγκατάσταση μουσουλμανικών πληθυσμών τουρκικής καταγωγής στις κατακτημένες περιοχές και την έντονη παρουσία των δερβισικών ταγμάτων, ενίοτε δε και από εξισλαμισμούς. Η κατάκτηση συνεχίστηκε τον 15ο αιώνα, ύστερα από την επανένωση της αυτοκρατορίας από τον Μεχμέτ Α': το 1430 ο Μουράτ Β' (1421-1444, 1446-1451) κατέλαβε και πάλι τη Θεσσαλονίκη, την οποία είχαν αποσπάσει οι Βενετοί (ύστερα από σύντομη βυζαντινή κυριαρχία) κατά τη διάρκεια της Μεσοβασιλείας (1402-1413), καθώς και τα Γιάννινα: το 1453, ο Μεχμέτ Β' κατέκτησε την Κωνσταντινούπολη και το 1459 τα εδάφη της Σερβίας. Η Πελοπόννησος κατακτήθηκε το 1458-1460 (πέρα από ορισμένα φρούρια, τα οποία κατά καιρούς περνούσαν ξανά στα χέρια των Βενετών), η Λέσβος το 1462 και η Εύβοια μια δεκαετία αργότερα, το 1470.

Τον 16ο αιώνα η οθωμανική επέκταση, εκτός από τη βόρεια Βαλκανική και τις αραβικές χώρες, στράφηκε στα νησιά του Αιγαίου. Η Ρόδος αποσπάστηκε μετά από μακρά πολιορκία το 1522 από τους Ιωαννίτες ιππότες, στους οποίους επιτράπηκε να μετοικήσουν στη Μάλτα. Ακολούθησαν οι Κυκλάδες (1537 και 1538)⁴⁶ και η Χίος (1566). Με τις κατακτήσεις αυτές το σύνολο σχεδόν του ελλαδικού χώρου περιήλθε στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Απέμεινε μόνον η Κρήτη, η οποία αποτέλεσε τον επόμενο αιώνα το θέατρο του μακροχρόνιου Κρητικού πολέμου. Το 1645 κατακτήθηκε η δυτική Κρήτη και λίγο αργότερα ξεκίνησε η πολιορκία του Χάνδακα, η οποία έληξε δύο δεκαετίες αργότερα, το 1669. Την ίδια εποχή επανεδραιώθηκε η οθωμανική κυριαρχία στις Κυκλάδες, η οποία είχε αμφισβητηθεί από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στο τέλος του 17ου αιώνα ωστόσο, η καταστροφική για τους Οθωμανούς υποχώρηση, μετά τη δεύτερη αποτυχία τους να κατακτήσουν τη Βιέννη υπό την πίεση

39 Özergin 1976.

40 Üzünçarsılı 1965, 277-278· πρβλ. για διάφορες άλλες κατηγοριοποιήσεις κατά περιόδους στο ίδιο, 91 κ.εξ., 276 κ.εξ.

41 Ortaylı 2001.

42 Ubicini - Pavet de Courteille 1876, 88 κ.εξ.

43 Ortaylı 2001, 339.

44 Zachariadou 2007.

45 Zachariadou 1996b.

46 Για την κατάκτηση των Κυκλάδων, βλ. Κολοβός 2006β, 34 κ.εξ.

του συνασπισμού Αυστριακών (Αψβούργοι), Πολωνών και Βενετών, κατέληξε στην απώλεια της Πελοποννήσου προς όφελος των Βενετών (1687-1715, οπότε περιήλθε και πάλι στην οθωμανική κυριαρχία). Στα χέρια των Βενετών την ίδια εποχή πέρασαν επίσης η δυτική (1684-1699) και κεντρική Στερεά (1687-1699· η Ναύπακτος μέχρι το 1701), η Βόνιτσα και η Λευκάδα (1684-1797).

Διάφορες εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, ενίοτε με την υποκίνηση ευρωπαϊκών κρατών, δεν είχαν επιτυχία. Σημειώνουμε εδώ τα Ορλωφικά στην Πελοπόννησο το 1770 και την εξέγερση του Δασκαλογιάννη στην Κρήτη τον ίδιο χρόνο. Το 1821 ωστόσο η Ελληνική Επανάσταση οδήγησε, μετά από μια δεκαετία, στην ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους, με σύνορα στη Στερεά Ελλάδα. Το υπό σύσταση ελληνικό κράτος, παρά τις δυσκολίες επίτευξης κρατικής και πολιτικής σταθερότητας, ενσωμάτωσε τη Θεσσαλία το 1881, βάσει σχετικής συνθήκης. Ο πόλεμος του 1897 διέκοψε προσωρινά τη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης. Με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), τμήματα του ελλαδικού χώρου όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου εντάχθηκαν στο υπό διαμόρφωση ελληνικό κράτος, ενώ η δυτική Θράκη εντάχθηκε το 1920. Ταυτόχρονα η Κρήτη ενώθηκε οριστικά με την Ελλάδα, ύστερα από μια περίοδο αυτονομίας (1898-1913), ενώ τα Δωδεκάνησα, που είχαν καταληφθεί από τους Ιταλούς το 1912, περιήλθαν στην Ελλάδα το 1945.⁴⁷

Όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, ως συνέπεια των δημογραφικών μετακινήσεων και των εξισλαμισμών που αναφέρθηκαν, ο πληθυσμός του σημερινού ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας περιλάμβανε σε αρκετά μεγάλο ποσοστό μη χριστιανούς, μουσουλμάνους και Εβραίους. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923) το τοπίο άλλαξε, με συνέπεια την πληθυσμιακή εικόνα της Ελλάδας όπως την ξέρουμε σήμερα.

Μέρος Β': Ο οθωμανικός πολιτισμός στον ελλαδικό χώρο: Οικονομία, κοινωνική οργάνωση, πνευματικός-πολιτιστικός βίος

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ιστορία έξι αιώνων οθωμανικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο είναι

47 Για την κατάκτηση του ελλαδικού χώρου και την προέλαση των Οθωμανών γενικότερα, βλ. Pitcher 1972, 35-123 και χάρτες 8-23· Ιναλτζίκ 1995, 25-78.

ιδιαίτερα πλούσια, καθώς συνδέεται με τους μεγάλους μετασχηματισμούς που οδήγησαν τις κοινωνίες της ανατολικής Μεσογείου από το μεσαίωνα στους νεώτερους χρόνους. Η οθωμανική κοινωνία, σύνθετη σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της εξέλιξης, δεν είχε καταστατική συγκρότηση με βάση εθνικούς προσδιορισμούς, σε αντίθεση με τις κοινωνίες των σύγχρονων εθνικών κρατών. Χωρίς να μπορούμε να αρνηθούμε ότι υπήρχαν εντάσεις καθώς και διακρίσεις σε βάρος των μη μουσουλμάνων, οι χριστιανοί και οι Εβραίοι υπήκοοι των Οθωμανών σουλτάνων προστατεύονταν καταρχήν από το καθεστώς του ζιμί. Η επιβολή της ισλαμικής εξουσίας (εφόσον την αποδέχονταν χωρίς αντίσταση, αν και πάλι υπήρχαν πολλές εξαιρέσεις) δεν συνεπαγόταν τον βίαιο εξισλαμισμό τους, όπως αναφέρεται σαφώς στα διοριστήρια έγγραφα που παραχωρούσαν οι σουλτάνοι στους πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης.⁴⁸ Με βάση την ιστορική έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη, οι σχέσεις μεταξύ των μουσουλμάνων και των μη μουσουλμάνων στην οθωμανική κοινωνία φαίνεται ότι κατά κανόνα ήταν ομαλές, με το νόμο να διασφαλίζει τα δικαιώματα των δευτέρων.⁴⁹ Από την άλλη, οι ζιμί θεωρούνταν, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, θεσμικά κατώτεροι από τους μουσουλμάνους και η κυριότερη υποχρέωσή τους, σε αντάλλαγμα της προστασίας που τους παρέχονταν, ήταν η καταβολή ειδικής φορολογίας, συγκεκριμένα του κεφαλικού φόρου, στο κράτος. Το γεγονός αυτό ευνοούσε βέβαια την έκφραση των κοινωνικών εντάσεων με όρους θρησκευτικής αντιπαλότητας, στην οποία εξάλλου αρθρώθηκαν στην εξέλιξη της οθωμανικής κοινωνίας οι αναδυόμενοι μετά τον 18ο αιώνα εθνικισμοί.

Η «πληθθυντική» φυσιογνωμία της οθωμανικής κοινωνίας, όπως έχει χαρακτηριστεί,⁵⁰ συνδέεται με τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες της δημιουργίας του οθωμανικού κράτους, το οποίο εξελίχθηκε από μια μικρή μεθοριακή ηγεμονία των παρυφών του ισλαμικού κόσμου στις αρχές του 14ου αιώνα σε μια αχανή αυτοκρατορία μετά τα μέσα του 15ου αιώνα. Η διαδικασία αυτή, η οποία ήταν πολυδιάστατη και καθόλου προδιαγεγραμμένη, δεν ήταν μια διαδικασία τουρκικής κατάκτησης από μια ομάδα κατακτητών, αλλά συγκρότησης ενός δυναστικού κράτους με ποικίλες πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες, στις οποίες συμμετείχαν ή τις οποίες υφίσταντο σε πολλές περιπτώσεις εξίσου μουσουλμάνοι και χριστιανοί.⁵¹ Σε ό,τι αφορά την άρχουσα οθωμανική ελίτ, αν και η μουσουλμανική θρησκεία αποτελούσε ουσιαστική προϋπόθεση για την ένταξη σε αυτή, καθώς αναφερόμαστε σε ένα ισλαμικό κράτος, τουλάχιστον κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες

48 Ζαχαριάδου 1996.

49 Αναστασόπουλος 2003· Gradeva 1997· Al-Qattan 1999.

50 Braude και Lewis 1982· Γκαρά 2005.

51 Kafadar 1995· Lowry 2004· Zachariadou 1993.

Σκηνή με οικιακές εργασίες σε αγροτική περιοχή, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση των χριστιανών ιππέων (σπαχήδες) οι οποίοι πολεμούσαν στο όνομα των Οθωμανών σουλτάνων χωρίς να τους επιβάλλεται να εξισλαμιστούν.⁵² Προϋπόθεση πάντως που δεν ήταν καθόλου απαραίτητη για την ένταξη στην τάξη των κατεξοχόν «Οθωμανών»⁵³ ήταν η προέλευση από κάποια συγκεκριμένη εθνική ομάδα: κατά τους πρώτους αιώνες ο βασικός μηχανισμός στρατολόγησης τόσο για τον οθωμανικό δυναστικό στρατό όσο και για τον σουλτανικό οίκο και την κεντρική και επαρχιακή διοίκηση ήταν το παιδομάζωμα μη μουσουλμάνων από τις οθωμανικές επαρχίες, οι οποίοι στη συνέχεια υποχρεωτικά εξισλαμιζόνταν.⁵⁴

Μόνο μετά την αρχική περίοδο διαμόρφωσης του οθωμανικού κράτους, όταν κατά τον 16ο αιώνα κατακτήθηκαν οι αραβικές επαρχίες, ενισχύθηκε ιδιαίτερα ο ισλαμικός χαρακτήρας του κράτους και της κοινωνίας. Η αποκρυστάλλωση του ισλαμικού

χαρακτήρα του κράτους δεν οδήγησε σε κάποια προσπάθεια άρσης του «πληθυντικού» χαρακτήρα της οθωμανικής κοινωνίας, αλλά στην ενισχυμένη οριοθέτησή της, με τη σταδιακή διαμόρφωση των μιλέτ/μιλετιών, των «θρησκευτικών κοινοτήτων» που αναγνώριζαν οι Οθωμανοί υπό την πνευματική δικαιοδοσία ενός θρησκευτικού αρχηγού στην οθωμανική πρωτεύουσα.⁵⁵ Η διαδικασία αυτή συνδεόταν εξάλλου με τον γραφειοκρατικό χαρακτήρα που εδραίωσε το οθωμανικό κράτος κατά την περίοδο κρίσης και μετασχηματισμού τον 17ο αιώνα και ολοκληρώθηκε κατά την περίοδο των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων του Ταυζιμάτ τον 19ο αιώνα.

Πληθυσμός – Γενικά δημογραφικά σχήματα

Η Οθωμανική αυτοκρατορία εκτεινόταν, μεταξύ του 15ου και των αρχών του 20ού αιώνα, σε αχανή εδάφη στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία και τον αραβικό κόσμο, όπου ζούσαν εκατομμύρια άνθρωποι. Το οθω-

⁵² İnalçık 1952.

⁵³ Fleischer 1986, 253-257.

⁵⁴ EI2, λ. "Devshirme" (V. L. Ménage).

⁵⁵ Braude 1982· EI2, λ. "Millet" (M. O. H. Ursinus). Ειδικά για το μιλέτ των χριστιανών, βλ. Κονόρτας 1998.

μανικό κράτος, αν και κατέγραφε συστηματικά όσους είχαν υποχρεώσεις προς το κράτος (επικεφαλής φορολογικών νοικοκυριών) και τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους του, δεν διενεργούσε απογραφές πληθυσμού μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.⁵⁶ Συνεπώς αδυνατούμε να υπολογίσουμε για τους προηγούμενους αιώνες με ακρίβεια τον αριθμό των υπηκόων των σουλτάνων. Μπορούμε ωστόσο να προχωρήσουμε σε εκτιμήσεις κατά προσέγγιση, ώστε να εντοπίσουμε τις γενικές τάσεις των δημογραφικών μεταβολών.⁵⁷

Η ολοκλήρωση των οθωμανικών κατακτήσεων τον 16ο αιώνα συνέπεσε με μια πανθομολογούμενως εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού, κατά μέσο όρο της τάξης του 60%, στην ανατολική Μεσόγειο, ακολουθώντας την αντίστοιχη αύξηση στο δυτικό τμήμα της μεσογειακής λεκάνης.⁵⁸ Η δημογραφική έκρηξη των χρόνων της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή είχε μεταξύ άλλων ιδιαίτερη σημασία για την πολεοδομία. Αντίθετα, στη διάρκεια του 17ου αιώνα θεωρείται ότι ο συνολικός οθωμανικός πληθυσμός μειώθηκε, αν και όχι ομοιόμορφα, στο πλαίσιο μιας γενικότερης καθοδικής τάσης στα μεγέθη του πληθυσμού στη Μεσόγειο. Κατά συνέπεια, στις αρχές του 18ου αιώνα, ο συνολικός οθωμανικός πληθυσμός ήταν μικρότερος σε σχέση με τα τέλη του 16ου αιώνα.⁵⁹ Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, όταν η δυτική και ιδιαίτερα η ανατολική Ευρώπη γνώριζε μια μεγάλη πληθυσμιακή άνοδο, ο πληθυσμός στην Οθωμανική αυτοκρατορία φαίνεται ότι απλώς επανήλθε στα επίπεδα του τέλους του 16ου αιώνα. Ο συνολικός πληθυσμός έχει υπολογιστεί ότι κυμαινόταν πιθανόν μεταξύ 25 και 32 εκατομμυρίων το 1800. Εκτιμάται ότι 10-11 εκατομμύρια ζούσαν στις ευρωπαϊκές επαρχίες, 11 εκατομμύρια στις ασιατικές και άλλα 3 εκατομμύρια στην οθωμανική βόρεια Αφρική.⁶⁰ Σε αυτά τα χρόνια, λίγο πριν από την Ελληνική Επανάσταση, στον ελλαδικό χώρο ζούσαν πιθανόν μισό εκατομμύριο

άνθρωποι. Η μεγαλύτερη πόλη ήταν η Θεσσαλονίκη, ο πληθυσμός της οποίας είχε αυξηθεί εντυπωσιακά στη διάρκεια του 18ου αιώνα, για να φτάσει τους 60-70.000 κατοίκους. Την ίδια εποχή η Αθήνα είχε μόλις 12.000 κατοίκους, τα Γιάννενα 16.000, η Λάρισα 20.000 και οι Σέρρες 30.000 κατοίκους.⁶¹ Τέλος, στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αυξήθηκε με ρυθμό που υπολογίζεται ετήσια στο 0,8%, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Μικρά Ασία και στις αραβικές επαρχίες, ως συνδυασμένο αποτέλεσμα της ύφεσης των επιδημιών, των προόδων στην υγιεινή, της ασφάλειας, των εξελίξεων στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, καθώς και της μετανάστευσης προς τα οθωμανικά εδάφη. Το 1914, αν και η εδαφική έκταση της αυτοκρατορίας είχε υποδιπλασιαστεί, ιδίως στα Βαλκάνια, οι Οθωμανοί υπήκοοι αριθμούσαν κάπου 26 εκατομμύρια, με την πυκνότητα να έχει σχεδόν διπλασιαστεί.⁶²

Σταθεροί διαμορφωτικοί παράγοντες των πληθυσμιακών μεταβολών για τους υπηκόους των Οθωμανών σουλτάνων υπήρξαν οι φυσικές καταστροφές,⁶³ οι επιδημίες πανώλης, οι λιμοί, οι πόλεμοι, καθώς και οι μεταναστεύσεις για πολιτικούς λόγους (όπως, για παράδειγμα, η μετανάστευση των Εβραίων της δυτικής Μεσογείου και της κεντρικής Ευρώπης μετά το 1492, ιδίως στη Θεσσαλονίκη, ή η μετανάστευση των Ορθόδοξων Σέρβων από το Κοσσυφοπέδιο προς τα βόρεια, στο πλαίσιο των οθωμανοαυβουργικών πολέμων του 17ου και του 18ου αιώνα) και φυσικά για οικονομικούς λόγους (κυρίως προς τα αστικά κέντρα). Τη σύνθεση του πληθυσμού κατά περιοχή επηρέαζαν επίσης και οι εξισλαμισμοί. Στην Κρήτη, λόγω χάρη, όπου μετά την οθωμανική κατάκτηση πολλοί χριστιανοί εξισλαμίστηκαν με κίνητρο, καθώς φαίνεται, φορολογικά οφέλη και την κατάταξή τους στα τοπικά στρατιωτικά σώματα, σχηματίστηκε μια μεγάλη ελληνόφωνη μουσουλμανική κοινότητα.⁶⁴

Η αγροτική οικονομία και κοινωνία

Η οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν σε ό,τι αφορά τα κύρια μεγέθη της μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία, με βασικό χαρακτηριστικό την αναντιστοιχία των αγρών εδαφών της με τα εργατικά χέρια και τα κεφάλαια που επενδύονταν στη γη, γεγονός που απέτρεψε τη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών.⁶⁵ Οι περισσότεροι υπήκοοι των Οθω-

56 Για τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, βλ. Barkan 1940-1941· İnalçık 1954a· İnalçık 1954b, 110-111. Για τα προβλήματα σε σχέση με τον υπολογισμό του πληθυσμού με βάση τα κατάστιχα, σύμφωνα με τη σύγχρονη δημογραφική θεωρία, βλ. Erder 1975· Ataman 1992. Γενικότερα βλ. Lowy 1992 και Kolonos 2007. Για τις απογραφές πληθυσμού μετά τη δεκαετία του 1880, βλ. Karpat 1985.

57 Quataert 2006, 197-209.

58 Barkan 1957· Barkan 1970· İnalçık 1994, 25-29. Πρβλ. Braudel 1991-1997, τ. 2, 66. Για την Αθήνα και την Αττική, βλ. Kiel 1987. Για τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική, βλ. Κολοβός 2000.

59 Faroqhi 1994, 433-473· Darling 1996, 42-44.

60 Quataert 2006, 198.

61 McGowan 1994, 654.

62 Quataert 1994, 777-797.

63 Βλ. Zachariadou 1999.

64 Greene 2005.

65 Quataert 2006, 228-236. Για την αγροτική οικονομία στον σημερινό ελλαδικό χώρο, βλ. Ασδραχάς 2003.

μανών σουλτάνων ήταν αγρότες, στην πλειονότητά τους αυτοσυντηρούμενοι καλλιεργητές, κυρίως δημητριακών, τα οποία καλλιεργούσαν σε μικρούς κλήρους, εξασφαλίζοντας τα προς το ζην από ένα σύνθετο σύνολο ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων.⁶⁶ Από νομική άποψη, οι αγρότες, μουσουλμάνοι ή χριστιανοί, δεν ήταν υπόδουλοι, αλλά ούτε ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες των αγροτικών κλήρων.⁶⁷ Η αρόσιμη γη χαρακτηριζόταν από την οθωμανική νομοθεσία εξολοκλήρου κρατική και παραχωρούνταν με τη μορφή δανείου στους αγρότες, οι οποίοι είχαν δικαίωμα νομής και κατοχής της (*τασαρρούφ*), εφόσον την καλλιεργούσαν και κατέβαλλαν τους φόρους.⁶⁸ Μπορούσαν να μεταβιβάσουν τον κλήρο τους στα παιδιά τους, αλλά τον έχαναν εάν πέθαιναν χωρίς απευθείας απογόνους ή αν τον άφηναν ακαλλιεργήτο για τρία χρόνια. Σε αυτή την περίπτωση η γη παραχωρούνταν σε άλλον αγρότη. Οι αγρότες απαγορεύονταν να μετοικήσουν από τη γη τους, αν και συχνά πολλά μέλη των αγροτικών οικογενειών ταξίδευαν για να συμπληρώσουν το ψωμί της οικογένειας, ακόμα και σε μακρινά μέρη. Εξάλλου, στην οθωμανική αγροτική ύπαιθρο ισχυρή ήταν η παρουσία των νομάδων κτηνοτρόφων, τόσο μουσουλμάνων όσο και χριστιανών, στα Βαλκάνια.⁶⁹

Οι αγρότες εξασφάλιζαν με την εργασία τους στην ύπαιθρο τη συντήρηση της οθωμανικής άρχουσας τάξης, του στρατού, της γραφειοκρατίας και των ουλεμά. Η εξαγωγή του υπερπροϊόντος της αγροτικής εργασίας αποτελούσε το θεμέλιο του πλούτου του οθωμανικού κράτους. Αυτό το υπερπρόϊόν διοχετευόταν μέσω των μηχανισμών που οργάνωνε το οθωμανικό κράτος στους μεγαλύτερους μη παραγωγικούς καταναλωτές, τις οθωμανικές πόλεις και το στρατό. Το κράτος ρύθμιζε το καθεστώς των αγροτών, τις μορφές γαιοκτησίας και τη φορολογία, το ύψος και τις μορφές της, σε είδος, σε χρήμα ή σε μορφή καταναγκαστικής εργασίας, καθώς και τον τρόπο συλλογής της.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, τα φορολογικά έσοδα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έφταναν σε αξία περίπου τα 10 εκατομμύρια χρυσά βενετικά δουκάτα.⁷⁰ Περίπου τα μισά ανήκαν απευθείας στον σουλτάνο, δηλαδή στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο, προερχόμενα από τις γαίες που σχημάτιζαν τα χάσια, δηλαδή την προσωπική περιουσία του σουλτάνου, από τους φόρους που βάρυναν τους εμπόρους των πόλεων, από τα τελωνεία και τα ορυχεία, καθώς και από τον κεφαλικό φόρο των μη μουσουλμάνων. Ο σουλτάνος διοχέτευε τους πιο πολλούς πόρους του κεντρικού ταμείου

Αστή της Πάτμου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

ως μισθό στο δυναστικό στρατό, κατά κύριο λόγο στους γενιτσάρους. Οι υπόλοιποι φόροι, πάνω από το ένα τρίτο, περνούσαν στα χέρια των τιμαριούχων, των αξιωματικών και ιππέων που είχαν αναλάβει, όπως σημειώσαμε παραπάνω, την υποχρέωση να συμμετέχουν στις εκστρατείες των σουλτάνων, εξασφαλίζοντας τα έξοδά τους από τις αγροτικές προσόδους που τους είχαν παραχωρηθεί και συγκέντρωναν οι ίδιοι από τους αγρότες, κυρίως σε είδος, αντί για μισθό.

Οι αξιωματικοί που κατείχαν μεγάλα τιμάρια (χάσια και ζεαμέτια), αποτελούσαν την πλουσιότερη μερίδα της οθωμανικής κοινωνίας τους συναντάμε, αμέσως μετά τη δυναστική οικογένεια και την άρχουσα ελίτ της Κωνσταντινούπολης, ως παραγγελιοδότες κτηρίων. Μετά το έτος 1500, το ετήσιο εισόδημα του σαντζάκμπεη κυμαινόταν μεταξύ 4.000-12.000 χρυσών δουκάτων, ενώ την ίδια εποχή τα κέρδη των πλουσιότερων μεγαλεμπόρων και σάραφηδων (τραπεζιτών) της Προύσας σπάνια ξεπερνούσαν τα 4.000 χρυσά δουκάτα. Αντίθε-

66 Faroqhi 1977-1979· Adanir 1998.

67 Singer 1994, 10-17.

68 İnalçık 1994, 103-178. Εξαιρέσεις στο σύστημα εντοπίζουμε στον νησιωτικό χώρο, με την Κρήτη ως ιδιαίτερο παράδειγμα. Βλ. Κολοβός 2006· Greene 1996.

69 İnalçık 1994, 34-41.

70 İnalçık 1994, 80.

Αιγαιοπελαγίτισσα, 17ος αι., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

τα, λίγο νωρίτερα, κατά τον 15ο αιώνα, το ετήσιο εισόδημα του μέσου σπαχή, του απλού τιμαριούχου, που ενδεχομένως να διέμενε και σε ένα χωριό ή μια κωμόπολη, ισοδυναμούσε με 30-40 χρυσά δουκάτα, όσο περίπου και το ποσό που έπαιρνε ένας γενίτσαρος ή ένας πρωτομάστορας στις οικοδομές.⁷¹

Από το β' μισό του 16ου αιώνα και κατά τον 17ο αιώνα, όταν έπαψε ουσιαστικά η επέκταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και στο πλαίσιο γενικότερων μετασχηματισμών, το τιμαριωτικό σύστημα, το οποίο δέσμευε μεγάλο τμήμα των οικονομικών του κράτους, δεν χρειαζόταν πλέον να συντηρηθεί. Ο μετασχηματισμός εκφράστηκε στην εξέλιξη του φορολογικού συστήματος, με κύριο χαρακτηριστικό τη μετατόπιση του κέντρου βάρους στην επιβολή φόρων που εισπράτονταν από τους αγρότες σε χρηματική μορφή, καθώς και στη γενί-

κευση του συστήματος εκμίσθωσης της συλλογής των φορολογικών προσόδων σε ιδιώτες. Η εκμίσθωση προσόδων διαδόθηκε ιδιαίτερα, με στόχο, όπως και στην πρώιμη νεώτερη Ευρώπη, να ενισχύσει τους Οθωμανούς ηγεμόνες μέσω της αύξησης και του εκχρηματισμού των εσόδων, της μεγιστοποίησης της απόδοσής τους, της σταθεροποίησης και της δυνατότητας πρόβλεψης των εισροών για το θησαυροφυλάκιο, καθώς και μέσω της παραχώρησης προνομίων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα με αντάλλαγμα την υποστήριξή τους. Όσοι διεκδικούσαν να αναλάβουν τη συλλογή των φορολογικών προσόδων μέσω του συστήματος εκμίσθωσης προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές ομάδες: μέλη της γραφειοκρατίας, της ιεραρχίας των ουλεμά, άνδρες του στρατού, επαρχιακοί πρόκριτοι, έμποροι, εύποροι κτηματίες, χήρες, σεϊχίδες φυλών, μη μουσουλμάνοι, ακόμα και δούλοι. Η εκμίσθωση προσόδων οδηγούσε στη συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών ομάδων της οθωμανικής κοινωνίας και στη συνεργασία τους με το κράτος. Βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος ήταν η χρησιμοποίησή του στο πλαίσιο των σχέσεων πατρωνίας, που αναπτύχθηκαν τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρεια, στο γενικότερο πλαίσιο της ευρύτερης συμμετοχής στην εξουσία των μεγάλων πολιτικών οίκων και της ανάπτυξης των κατώτερων τμημάτων της διακυβέρνησης.⁷²

Ένας πολιτισμός των πόλεων

Στο β' μισό του 17ου αιώνα, ο Εβλιγιά Τσελεμπί έγραψε ένα σπουδαίο δεκάτομο έργο για τις περιηγήσεις του σε όλο τον οθωμανικό κόσμο, που ήταν ουσιαστικά αφιερωμένο στις πόλεις της αυτοκρατορίας, την περιγραφή των οποίων ξεκινούσε πάντα με αναφορά στην ιστορική τους παράδοση. Από την ύπαιθρο γενικά δεν τον ενδιέφεραν παρά μόνο οι δρόμοι που συνέδεαν τη μια πόλη με την άλλη.⁷³

Ο οθωμανικός πολιτισμός αποτελούσε κατά κύριο λόγο έναν πολιτισμό των πόλεων.⁷⁴ Στις πόλεις διέμεναν τα πλουσιότερα στρώματα της οθωμανικής κοινωνίας, ασκώντας τη διακυβέρνηση των επαρχιών, και σε αυτές κατέληγαν σε μεγάλο βαθμό οι αγροτικές πρόσδοι μέσω του τιμαριωτικού συστήματος ή του συστήματος εκμίσθωσης των φόρων, ένα τμήμα των οποίων μετασχηματιζόταν σε αρχιτεκτονική παραγωγή και παραγγελίες τέχνης μέσω της ίδρυσης βακουφιών. Εξάλλου, οι πόλεις αποτελούσαν τα κέντρα της βιοτεχνίας, του περιφερειακού και ενίοτε και του εξωτερικού εμπορίου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁷⁵

72 Darling 1996, 119-245.

73 Evliya Celebi 1996-2006· Faroqhi 2000, 208-210.

74 Faroqhi 2000, 209.

75 Για τη βιοτεχνία και το εμπόριο στο σημερινό ελληνικό χώρο, βλ. Ασδραχάς 2003.

71 Ιναλτζίκ 1995, 201-202.

Η βιοτεχνία των οθωμανικών πόλεων οργανωνόταν κατά κανόνα με βάση τις συντεχνίες (*εσνάφ*), οι οποίες αποτελούνταν από μέλη της ίδιας επαγγελματικής ομάδας με έναν επικεφαλής κεχαγιά που τους εκπροσωπούσε στην επαρχιακή και στην κεντρική εξουσία. Οι συντεχνίες είχαν στόχο να εγγυηθούν το βιοτικό επίπεδο των μελών τους, επιβάλλοντας κοινούς κανόνες στην παραγωγή, στην ποιότητα και στις τιμές. Στη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα οι συντεχνίες συνδέθηκαν στενά με το σώμα των γενιτσάρων, είτε ως μέλη του είτε με τους γενίτσαρους ως προστάτες των βιοτεχνιών. Όταν το 1826 ο Μαχμούτ Β' διέλυσε βίαια το γενιτσαρικό σώμα (πρόκειται για το λεγόμενο «Ευτυχές Γεγονός»), οι συντεχνίες, οι οποίες σε εκείνη τη συγκυρία αντιμετώπιζαν τον έντονο διεθνή ανταγωνισμό με πολύ υψηλό το δικό τους κόστος παραγωγής, άρχισαν να εξαφανίζονται.⁷⁶

Το τοπικό και περιφερειακό εμπόριο των οθωμανικών πόλεων ξεπερνούσε κατά πολύ σε όγκο και αξία το διεθνές εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το 1759, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, σύμφωνα με τον πρεσβευτή της Γαλλίας, το σύνολο των εισαγόμενων υφασμάτων στην αυτοκρατορία δεν θα έντυνε περισσότερα από 800.000 άτομα το χρόνο, όταν ο οθωμανικός πληθυσμός ξεπερνούσε τα 20 εκατομμύρια.⁷⁷ Οι κάτοικοι των πόλεων, μουσουλμάνοι και μη, πρωταγωνιστούσαν στην εσωτερική διακίνηση των αγαθών. Το διεθνές εμπόριο εξάλλου δεν ήταν ανέκαθεν προνόμιο των μη μουσουλμάνων ή των ξένων εμπόρων. Γύρω στο έτος 1600, μουσουλμάνοι έμποροι από την Κωνσταντινούπολη ή τη Βοσνία ταξίδευαν συχνά στη Βενετία, ορισμένοι μουσουλμάνοι μάλιστα είχαν εγκατασταθεί στην τελευταία για να εξυπηρετούν τους Οθωμανούς εμπόρους ως μεσάζοντες και διερμηνείς.⁷⁸ Όταν όμως στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα ο όγκος του διεθνούς εμπορίου αυξήθηκε δραματικά, κυριάρχησαν σε αυτό οι έμποροι της δυτικής Ευρώπης και οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι των σουλτάνων, κυρίως ως συνέταιροι των πρώτων, αποκτώντας ένα προνομιακό φορολογικό και νομικό καθεστώς (μπερατλήδες).⁷⁹

Οι κάτοικοι των οθωμανικών πόλεων είχαν σε πολλές περιπτώσεις τη δυνατότητα να συσσωρεύσουν πλούτο. Από τα κατάστιχα των καθήδων που κατέγραφαν τις περιουσίες των ατόμων που πέθαιναν στην Προύσα στο β' μισό του 16ου αιώνα φαίνεται ότι μόνο το 26% των αποθανόντων διέθετε περιουσίες με αξία κατώτερη των 20 χρυσών δουκάτων, ενώ το 58% είχαν περιουσίες από 20 μέχρι 200 δουκάτα, και το

16% περιουσίες αξίας άνω των 200 δουκάτων. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι κάτοικοι της Προύσας ήταν εύποροι συνδέεται με την ιδιαίτερη ανάπτυξη της πόλης την εποχή αυτή ως κόμβου της βιοτεχνίας και του εμπορίου του μεταξίου. Οι πολύ πλούσιοι, το 1,3% του συνόλου, ήταν μεταξουργοί και χρυσοχόοι, τραπεζίτες (σαράφηδες) και μεγαλέμποροι. Η άρχουσα ελίτ εξάλλου ευνοούσε τις δραστηριότητες των μεγαλεμπόρων, αφού μπορούσε κι εκείνη να επενδύει στις επιχειρήσεις τους που διεξάγονταν με караβάνια ή πλοία και αφορούσαν είδη πολυτελείας. Αντίστροφα, πολλοί από τους μεγαλεμπόρους δραστηριοποιούνταν και στην εκμίσθωση των κρατικών φόρων και αποκτούσαν και επισήμως πολιτική ισχύ.⁸⁰ Μεταξύ των πόλεων που βρίσκονταν στον ελλαδικό χώρο ξεχώριζε ιδιαίτερα, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η Θεσσαλονίκη, με κοινή παρουσία μουσουλμάνων, χριστιανών και Εβραίων.⁸¹ Στην κοινωνία της οθωμανικής Θεσσαλονίκης σημαντική θέση κατείχε η πολυάριθμη εβραϊκή κοινότητα, στην οποία οι σουλτάνοι είχαν εμπιστευτεί από το 1500 την ευθύνη της κατασκευής των τσόχινων στολών των γενιτσάρων, μετατρέποντας την πόλη σε ένα από τα σπουδαιότερα υφαντουργικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Η Θεσσαλονίκη είχε κατακλυστεί από συναγωγές, που έφεραν τα ονόματα των δυτικομεσογειακών πατριδών των Εβραίων, τζαμιά και δερβίσικους τεκέδες των μουσουλμάνων, αλλά και από εκκλησίες των χριστιανών, όντας την ίδια στιγμή στο σταυροδρόμι πολλών και διαφορετικών «ιερών γεωγραφιών». Στη γειτονική Βέροια, έδρα καζά, με 8.000-10.000 κατοίκους γύρω στα 1800 –την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε μια τυπική βαλκανική πόλη– ζούσαν επίσης χριστιανοί, μουσουλμάνοι και λίγοι Εβραίοι. Η ελίτ της πόλης συμπεριλάμβανε χριστιανούς και μουσουλμάνους με κοινά χαρακτηριστικά, λόγω χάρη ως προς τα καταναλωτικά πρότυπα στην ενδυμασία, που ενίοτε συνεργάζονταν μάλιστα, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, έναντι των απαιτήσεων της κεντρικής διοίκησης.⁸² Στο νότιο άκρο, τέλος, του ελλαδικού χώρου, στο Ηράκλειο της Κρήτης, μετά την οθωμανική κατάκτηση του 1669, σημαντική ήταν η παρουσία γενιτσάρων –«κατά το ήμισυ πολιτών, κατά το ήμισυ στρατιωτών»– που προέρχονταν από εξισλαμισμούς αυτοχθόνων Κρητικών.⁸³

Η άνοδος των επαρχιακών ελίτ κατά τον 17ο και 18ο αιώνα

Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα φαινόμενα του 17ου και κυρίως του 18ου αιώνα ήταν η ενίσχυση της σημασίας και του ρόλου των επαρχιακών προυχόντων, μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων,

76 Quataert 2006, 240-244.

77 Quataert 2006, 225.

78 Kafadar 1986.

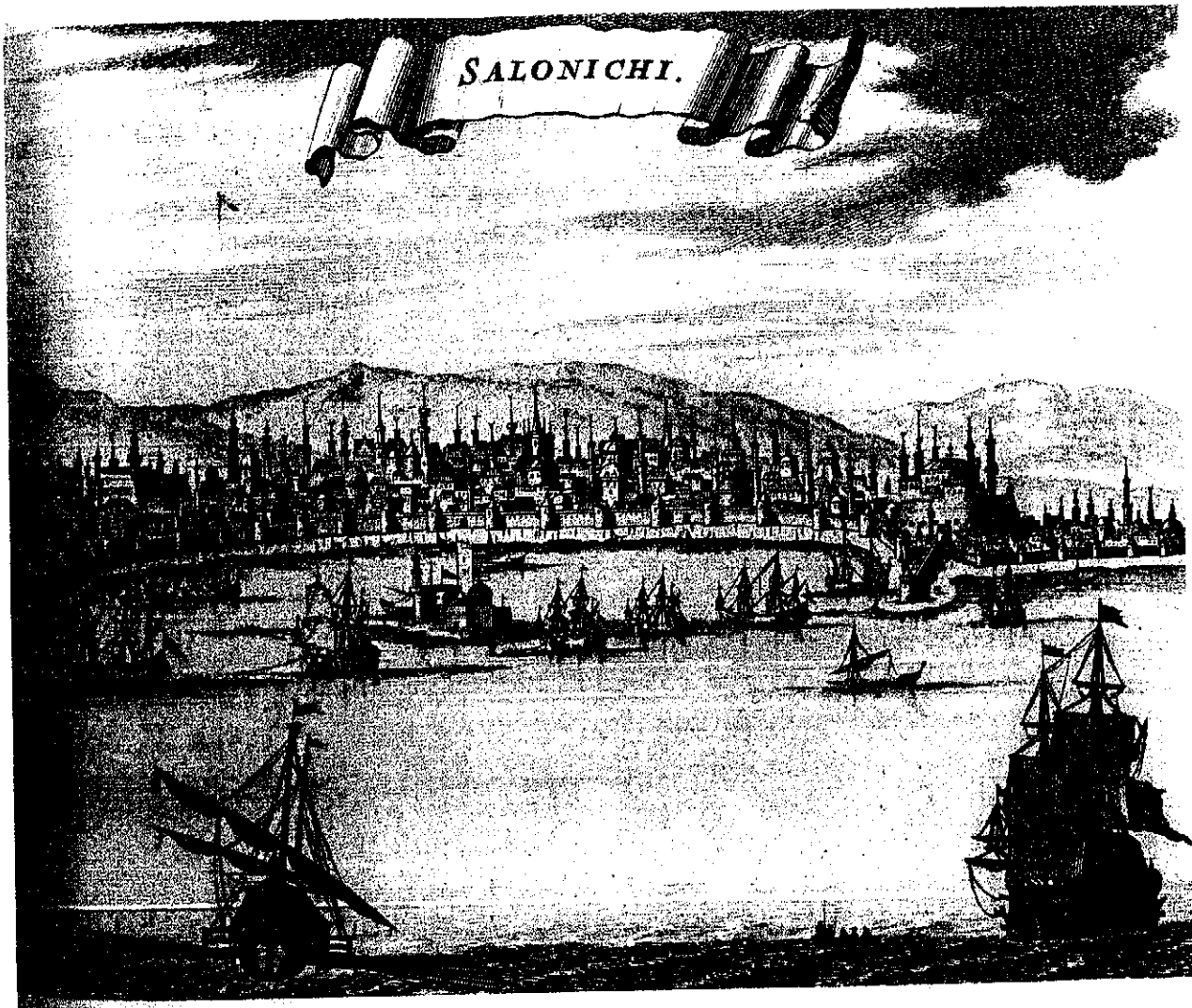
79 Quataert 2006, 226-227.

80 Inalcik 1995, 279.

81 Mazower 2006.

82 Anastasopoulos 2005b.

83 Greene 2005, 146-185.

Το λιμάνι και τα τείχη της Θεσσαλονίκης, χαλκογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

σε σημείο που η ιστοριογραφία να κάνει λόγο για «αποκέντρωση» στην κατανομή της εξουσίας.⁸⁴

Οι μουσουλμάνοι πρόκριτοι είναι γνωστοί με τον όρο *αγιάν*, ενώ οι χριστιανοί στα οθωμανικά έγγραφα συνήθως προσδιορίζονται ως *κοτζαμπάσηδες*.⁸⁵ Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελούσε το γεγονός ότι είχαν την έδρα τους στις επαρχίες και ότι είχαν αποκτήσει πολιτική ισχύ σε μικρότερες ή μεγαλύτερες γε-

ωγραφικές περιφέρειες, κατά κύριο λόγο όχι χάρη στο διορισμό τους από το κράτος (αν και μπορεί να ήταν κρατικά στελέχη), αλλά συνήθως ανεξάρτητα από αυτό ή και αντίθετα προς τη βούλησή του. Η ισχύς των μουσουλμάνων επαρχιακών προυχόντων ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη από των χριστιανών συναδέλφων τους: οι κρατικές αρχές τούς αναγνώριζαν άτυπα περιλαμβάνοντάς τους στους *παραλήπτες των διαταγμάτων τους*, ενώ από τα τέλη του 17ου αιώνα καθιερώθηκε να αναδεικνύεται μεταξύ τους ένας επικεφαλής *αγιάν*, ο οποίος αποτελούσε τον επίσημο προύχοντα της περιοχής. Κατά τον 18ο αιώνα σε διάφορες πόλεις είχαν συγκροτηθεί *συμβούλια των αγιάν*, με αποφασιστικό λόγο στη διαχείριση των τοπικών πραγμάτων.⁸⁶ Η δύναμη των χριστιανών

84 İnalçık 1977.

85 Για τους μουσουλμάνους και χριστιανούς προκρίτους, βλ. Sadat 1972· İnalçık 1977· Κοντογιώργης 1982· Akarlı 1988· Özkaya 1994· Nagata 1997· Toledano 1997· Πύλια 2001· Anastasopoulos 2005a· Φωτόπουλος 2005· Khoury 2006· Adanir 2006· Masters 2006.

86 İnalçık 1977, 32-33, 42-43.

Υπαίθρια αγορά στην Κωνσταντινούπολη, μικρογραφία του 16ου αι., Βενετία, Μουσείο Correr.

προκρίτων είχε λόγω θρησκείας πιο άτυπο χαρακτήρα, αν και σε ορισμένες περιοχές ήταν εξίσου ή και πιο ισχυροί από τους μουσουλμάνους προύχοντες.⁸⁷

Οι αγιάν, καθώς ήταν μουσουλμάνοι και οι κανόνες στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού δεν ήταν πια κατά τον 18ο αιώνα τόσο αυστηροί όσο στο παρελθόν, είχαν τη δυνατότητα να εισχωρήσουν στις τάξεις των κρατικών αξιωματούχων ή να λάβουν τιμητικούς τίτλους –όπως του «αρχιθυρωρού του σουλτανικού παλατιού»⁸⁸– που συμβόλιζαν ένα δεσμό με τη δυναστεία. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις αγιάν

που έγιναν αναπληρωτές διοικητές ή διοικητές επαρχιών, ενώ ο Μπαϊρακτάρ Μουσταφά, αγιάν του Ρουσσούκ στη σημερινή Βουλγαρία, κατόρθωσε μέσα σε ομολογουμένως ανώμαλες πολιτικές συνθήκες, να αναρριχηθεί στο αξίωμα του μεγάλου βεζίρη το 1808.⁸⁹

Η συμβολή τους στον πόλεμο και τη φορολογία, τους κύριους τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνταν το οθωμανικό κράτος, όπως σημειώσαμε παραπάνω, ήταν παράγοντας που συνέβαλε στην άνοδο των αγιάν. Αφενός, η εισαγωγή της μεθόδου της εκμίσθωσης των φόρων και η συμμετοχή σε αυτή των αγιάν ως υπομισθωτών⁹⁰ τους κατέστησε σημαντικούς κρίκους στη διαδικασία είσπραξης των φόρων και τους έδωσε πρόσβαση σε μια αξιόλογη πηγή πλούτου. Με αυτή τη διαδικασία ευνοήθηκε εξάλλου, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, η δημιουργία δικτύων πατρωνίας και ενισχύθηκαν οι δεσμοί των επαρχιακών ελίτ με το κέντρο.⁹¹ Αφετέρου, κατά τον 18ο αιώνα το κράτος απευθυνόταν πια στους επαρχιακούς προύχοντες για να στρατολογήσουν με δικές τους δαπάνες άνδρες και να τους οδηγήσουν στο μέτωπο.⁹² Οι δυνάμεις των αγιάν αποτέλεσαν κατά το β' μισό του 18ου αιώνα, μαζί με τους γενίτσαρους, τα δύο σημαντικά τμήματα του οθωμανικού στρατού.⁹³

Η δύναμη των αγιάν έφτασε στο απόγειό της κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Δέχτηκαν όμως ισχυρό πλήγμα από τη συστηματική και αποφασιστική συγκεντρωτική πολιτική του Μαχμούτ Β' και δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν ξανά τη σημασία προηγούμενων περιόδων.

Κοινωνικός μετασχηματισμός κατά τον 19ο αιώνα

Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται στο κοινωνικό πεδίο από τον «εκουγχρονισμό» και «εκδυτικισμό» των κοινωνικών αντιλήψεων και της κοινωνικής οργάνωσης, ιδίως στις πόλεις, με πρωτοπόρο την Κωνσταντινούπολη. Ήδη από τον 18ο αιώνα είχε ξεκινήσει, όπως παρατηρήσαμε παραπάνω, ένα άνοιγμα προς τη χριστιανική Ευρώπη, τα ήθη και τον πολιτισμό της. Σημαντικοί φορείς αυτού του ανοίγματος ήταν στη μουσουλμανική πλευρά ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι και το παλάτι, και στη χριστιανική πλευρά έμποροι που δραστηριοποιούνταν στο διεθνές εμπόριο. Η ολοένα αυξανόμενη επαφή με την κεντρική και δυτική Ευρώπη, η εντονότερη πρόσδεση της οθωμανικής οικονομίας στο

89 Για τον Μπαϊρακτάρ Μουσταφά, βλ. Shaw 1971, 313 κ.εξ.· Finkel 2007, 534-541.

90 Η αρχική εκμίσθωση γινόταν με πλειστηριασμό συνήθως στην Κωνσταντινούπολη και ο ή οι πλειοδότες υπεκμισθωναν στη συνέχεια μερίδια της φορολογικής τους περιφέρειας σε επαρχιακούς παράγοντες.

91 Salzmann 1993.

92 Nagata 1999, 105-136.

93 Βλ., για παράδειγμα, Aksan 2007, 130-135, 142-147.

87 Βλ., για παράδειγμα, Ασδραχάς 1965, 29-33.

88 İnalçık 1977, 40· Nagata 1999, 136· Nagata 2005, 288· Faroqhi 2005, 300.

Έλληνας χριστιανός, όπως τον απεικονίζει Ευρωπαίος τον 16ο αι., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Προσεστός του 18ου αι., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα⁹⁴ αλλά και η επισήμοποίηση της διαδικασίας εκδυτικισμού, με τα μέτρα που ελήφθησαν στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, σταδιακά άλλαξαν τις οθωμανικές πόλεις, τόσο πολεοδομικά όσο και κοινωνικά.

Στο πολεοδομικό κομμάτι κατεδαφίστηκαν τα άχρηστα πια τείχη και δημιουργήθηκαν νέοι χώροι, εκδόθηκαν πολεοδομικοί κανονισμοί, καταστροφικές πυρκαγιές αξιοποιήθηκαν για να βελτιωθεί η ρυμοτομία, νέοι τύποι οικοδομημάτων, όπως πολυκατοικίες και θέατρα, έκαναν την εμφάνισή τους.⁹⁵

Στο κοινωνικό κομμάτι υιοθετήθηκαν η δυτική ενδυμασία και τα δυτικά πρότυπα δημόσιας και ιδιωτικής συμπεριφοράς, υποχώρησε σχετικά η σημασία της θρησκείας στον καθορισμό των κανόνων ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, οι γυναίκες απέκτησαν κάπως μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, αναδείχτηκαν νέα επαγγέλματα, όπως

του χρηματιστή ή του τραπεζίτη, ως τα επαγγέλματα των ισχυρών, και οι παλιές διακρίσεις ασκερί-ραγιάδων και μουσουλμάνων-ζιμί επισήμως έπαψαν να ισχύουν.⁹⁶ Αυτό δεν σημαίνει πως η οθωμανική κοινωνία παραδόθηκε χωρίς αντιστάσεις στη μόδα του εκδυτικισμού· αντιθέτως, διεξαγόταν σε διάφορα επίπεδα έντονος ιδεολογικός διάλογος σχετικά με το βαθμό υιοθέτησης των νέων προτύπων, καθώς και με το ρόλο και τη σημασία της θρησκείας και των παραδοσιακών αξιών.⁹⁷

Ο πολιτιστικός βίος των μουσουλμάνων στον ελλαδικό χώρο

Όπως άλλωστε συνέβαινε και με τους μη μουσουλμάνους, κυρίαρχο ρόλο στην πολιτιστική ζωή των μουσουλμάνων του ελλαδικού χώρου έπαιξε η θρησκεία. Η ημέρα οργανωνόταν με βάση τις πέντε ισλαμι-

94 Quataert 1983· Pamuk 1987· Kasaba 1988.

95 Çelik 1993· Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997· Ortaylı 2004, 426-431.

96 Faroqhi 2000, 313-342· Ortaylı 2004, 416-442· Quataert 2006, 114-120, 248-297.

97 Lewis 2001-2002, τ. 1, 227-233· Zürcher 2004, 117-121, 186-191· Γκιοκάλπ 2005.

κές προσευχές· οι μεγάλες γιορτές του ισλαμικού έτους και η ολόημερη νηστεία το μήνα του Ραμαζανιού σηματοδοτούσαν την αντίληψη του χρόνου, παράλληλα με την «κοσμική» διαίρεσή του βάσει του ηλιακού έτους. Η τελευταία, καθώς η αγροτική παραγωγή οργανωνόταν βάσει των εποχών, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συλλογή της αγροτικής φορολογίας. Ωστόσο, για παράδειγμα, οι κοινωνικές σχέσεις εντεινόταν κατά τη διάρκεια του Ραμαζανιού· δούλοι απελευθερώνονταν από τους πλούσιους αφέντες τους τον ισλαμικό μήνα Ζιλχιτζέ, εφόσον οι τελευταίοι ξεκινούσαν για το καθιερωμένο προσκύνημα στη Μέκκα. Πέραν τούτου, το κέντρο της καθημερινής ζωής στις μουσουλμανικές συνοικίες και την αγορά των πόλεων ήταν το τζαμί, το σπουδαιότερο από αυτή την άποψη κτήριο στην οργάνωση του χώρου μιας μουσουλμανικής πόλης, ενώ ο ιμάμης της συνοικίας έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική οργάνωση και αποτελούσε ένα είδος μεσολαβητή ανάμεσα στους κατοίκους της συνοικίας και τις κρατικές αρχές. Μεγάλο ρόλο άλλωστε στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή των μουσουλμάνων έπαιξε η αγιολατρεία, παρόλο που η ορθόδοξη ισλαμική θεολογία δεν δέχεται την ύπαρξη αγίων. Ωστόσο, τάφοι μουσουλμάνων που θεωρήθηκαν άγιοι, συνήθως στο πλαίσιο κάποιας δερβισικής αδελφότητας, κάποτε δε και σε κατεύθυνση αιρετική ως προς την κυρίαρχη αντίληψη,⁹⁸ αποτέλεσαν σημεία επαφής και συγκέντρωσης των μουσουλμάνων, ιδίως μάλιστα των γυναικών.⁹⁹ Τέλος, μιλώντας για τη θρησκεία πρέπει να αναφέρουμε και το σημαντικότατο ρόλο των βακουφιών, στα οποία θα γίνει αναφορά παρακάτω.

Οι δερβισικές αδελφότητες ήταν μια έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος των μουσουλμάνων με σπουδαίο κοινωνικό περιεχόμενο. Πρόκειται για μυστικιστικά τάγματα τα οποία ακολουθούσαν συγκεκριμένες πρακτικές για την επίτευξη ενός στόχου συγκινησιακής προσέγγισης του θείου και «ένωσης με το Θεό», όχι τόσο ασκητικές (παρά τη συχνή παρομοίωση με το χριστιανικό μοναχισμό) όσο λατρευτικές και ομαδικές. Στη μακραίωνη οθωμανική ιστορία, ορισμένα τέτοια τάγματα θεωρήθηκαν αιρετικά και καταδιώχθηκαν· τα περισσότερα όμως εντάχθηκαν πλήρως στην οθωμανική κοινωνία, με συνέπεια τον 17ο αιώνα ουσιαστικά κάθε μουσουλμάνος Οθωμανός να ανήκει σε κάποια δερβισική αδελφότητα. Τα κυριότερα τάγματα που έδρασαν στον ελληνικό χώρο ήταν οι Μπεκτασήδες (ιδίως στη Θράκη, την Ήπειρο αλλά και την Πελοπόννησο), οι Μεβλεβήδες (κυρίως στα ανώτερα στρώματα των πόλεων) και οι Χαλβετήδες (στη Μακεδονία, την Κρήτη και αλλού). Η ζωή των αδελφοτήτων αυτών ήταν οργανωμένη με κέντρο τον τεκέ, όπου τα μέλη τους συγκεντρώνονταν για

98 Για μια τέτοια περίπτωση στην Κρήτη, βλ. Σαρηγιάννης 2008β.

99 Χιδιρογλου 1970α.

Καδής, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

τις τελετές τους και την πνευματική τους καθοδήγηση από τον σείχη. Συχνά τα δερβισικά τάγματα διέθεταν ξενώνες (ζαβιγέ), ενίοτε δε και πλούσιες βιβλιοθήκες. Όπως άλλωστε και τα χριστιανικά μοναστήρια, οι τεκέδες συντηρούνταν από τα βακούφια τους, περιουσία δηλαδή αφιερωμένη στο ίδρυμα στο διηνεκές.¹⁰⁰

Οι μουσουλμάνοι του ελληνικού χώρου ανέπτυξαν πλούσια πνευματική ζωή, η οποία παραμένει ακόμα σχεδόν ανεξερεύνητη και οπωσδήποτε άγνωστη στο ευρύ κοινό. Στα ανώτερα στρώματα των πόλεων, μεταξύ των ουλεμά και των διοικητικών αξιωματούχων, συχνά όμως και με τη συμμετοχή γενιτσάρων ή εμποροτεχνιτών, ανθούσε η λογοτεχνική παραγωγή.¹⁰¹ Υπάρχουν μαρτυρίες για σπουδαίες βιβλιοθήκες σε ιδιωτικές κατοικίες ή τεκέδες, ενώ πόλεις όπως τα Γιαννιτσά, η Λάρισα, το Ναύπλιο και τα Χανιά διακρίθηκαν για τους ποιητές τους,

100 Βλ. Popovic – Veinstein 1996· Αναστασόπουλος 2005· Clayer – Popovic 2008.

101 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός καδή της Αθήνας, ο οποίος έγραψε μια πραγματεία για την ιστορία της πόλης: Orhonlu 1973-1974. Πρβλ. Strauss 1996.

το έργο των οποίων ανήκει καθαρά στη λόγια λυρική ποίηση. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, επιπλέον, ότι αφενός η πολύχρονη συνύπαρξη αλλόγλωσσων πληθυσμών, αφετέρου η μεγάλη έκταση ομαδικών ή ατομικών εξισλαμισμών¹⁰² οδήγησαν στην ανάπτυξη αξιοσημείωτης λογοτεχνίας η οποία εντάσσεται στην κατηγορία aljamiado. Με τον όρο αυτό εννοούμε μουσουλμανικού περιεχομένου κείμενα, γραμμένα συνήθως στο αραβικό αλφάβητο, αλλά σε γλώσσες όπως τα ελληνικά. Τα κείμενα αυτά προέρχονται κυρίως από το χώρο των ελληνόφωνων μουσουλμάνων της Ηπείρου.¹⁰³ Από την άλλη μεριά, υπάρχουν ενδείξεις ότι συχνά και μέλη της ανώτερης πνευματικής και κοινωνικής ελίτ μιλούσαν δύο γλώσσες (χωρίς να αναφέρουμε τις «λόγιες γλώσσες» της οθωμανικής ελίτ, τα αραβικά και τα περσικά). Γνωρίζουμε, έτσι, ποιητές οι οποίοι έγραφαν δίγλωσσα ποιήματα, με τουρκικές και ελληνικές λέξεις, συχνά δε και έμμετρα λεξικά των δύο (ή και περισσότερων) γλωσσών.¹⁰⁴

Περνώντας τώρα στην αρχιτεκτονική παραγωγή, η οποία αποτελεί και το κυρίως αντικείμενο αυτού του τόμου, πρέπει καταρχάς να σημειώσουμε ότι τα κτήρια που έδιναν τον «τόνο» στην εικόνα της οθωμανικής πόλης ήταν αυτά που ονομάζουμε σήμερα «δημόσια»: τζαμιά, μεντρεσέδες, ιμαρέτια (μαγειρεία και κοινοί χώροι εστίασης, συσσίτια), χαμάμ (λουτρά), μπεξεστένια (σκεπαστές αγορές), χάνια και караβανсарάγια (ξενώνες), καθώς και τα οικήματα των ανώτερων επαρχιακών αξιωματούχων (διοικητή, αγά των γενιτσάρων, καθή κλπ.). Η οικοδόμηση τέτοιων κτηρίων γινόταν με πρωτοβουλία του σουλτάνου ή των ανώτατων αξιωματούχων που τον εκπροσωπούσαν στην τοπική διοίκηση. Επειδή ιδρύματα όπως αυτά που αναφέρθηκαν προήγαν σαφώς την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, η ίδρυση και στήριξη τους αποτελούσε παράγοντα σουλτανικής νομιμοποίησης: ο σουλτάνος παρουσιαζόταν ως προστάτης και ευεργέτης των πόλεων, ενώ το αστικό τοπίο προσλάμβανε τα «οθωμανικά» χαρακτηριστικά που συντελούσαν στην αποδοχή της υφιστάμενης πραγματικότητας. Σε ένα δεύτερο, παρόμοιο όμως, επίπεδο, σημαντικό ρόλο στην αρχιτεκτονική παραγωγή έπαιζαν και τα μέλη διαφόρων ελίτ, είτε της Κωνσταντινούπολης (για παράδειγμα, μέλη του χαρεμιού) είτε της τοπικής κοινωνίας, ιδιαίτερα μετά την άνοδο των αγιάν κατά τον 18ο αιώνα και αργότερα.¹⁰⁵ Ο ολόένα σημαντικότερος ρόλος των «οίκων» των πα-

σάδων σε σχέση με εκείνο του σουλτάνου καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα είναι φανερός στη διαδικασία «εξοθωμανισμού» των κρητικών πόλεων μετά την κατάκτηση του νησιού, ιδιαίτερα στη χρήση και τη σημασία των σουλτανικών τζαμιών σε σύγκριση με εκείνα που ιδρύθηκαν από ανώτατους αξιωματούχους.¹⁰⁶ Σε συνάρτηση με αυτά τα «δημόσια» κτήρια, σπουδαίος ήταν ο ρόλος του θεσμού των βακουφιών, τον οποίο θα επιχειρήσουμε με συντομία να περιγράψουμε.

Βακούφι ονομάζεται η διηκεής παραχώρηση των προσόδων κάποιου πόρου για θεάρεστους και φιλανθρωπικούς σκοπούς. Κάποιος δηλαδή αφιερώνει ένα ακίνητο (συνήθως), του οποίου έχει την άμεση κυριότητα, για τη χρηματοδότηση κάποιου ευαγούς ιδρύματος: στην περίπτωση αυτή η ψιλή κυριότητα θεωρείται πως ανήκει στο Θεό (και όχι πλέον στον ηγεμόνα). Ο αφιερωτής κατέγραφε παρουσία του καθή τους πόρους που αφιέρωνε και τους όρους με τους οποίους το έκανε: επιπλέον διόριζε έναν διαχειριστή των πόρων (μουτεβελής), ενώ σε περιπτώσεις μεγάλων βακουφιών ορίζονταν και επόπτες (ναζιρηδες). Με τον τρόπο αυτό, ο αφιερωτής/διαθέτης εξασφάλιζε την παρουσία του από τη δυνατότητα δήμευσής της από το κράτος: αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα στα «προσωπικά» βακούφια, όπου ο ιδρυτής προσδιόριζε πως τα έσοδα του βακουφιού θα ανήκαν σε εκείνον και τους απογόνους του μέχρι την πλήρη εξάλειψη των κληρονομών του (οπότε και το βακούφι θα χρηματοδοτούσε κάποιο φιλανθρωπικό σκοπό), καθώς και στα «ημιοικογενειακά», στα οποία ο ιδρυτής φρόντιζε να διορίζονται οι απόγονοί του στις διοικητικές θέσεις του ιδρύματος, διαιωνίζοντας έτσι την επικαρπία. Μεγάλο μέρος πάντως των βακουφιών αποτελούσαν τα αυστηρά φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα οποία μάλιστα πολλές φορές ιδρύονταν από υψηλόβαθμους αξιωματούχους, μέλη της σουλτανικής οικογένειας ή και τον ίδιο τον σουλτάνο.¹⁰⁷ Τα ιμαρέτια που χρηματοδοτούνταν από τέτοια βακούφια και προμήθευαν συσσίτια στους άπορους, αποτελούσαν τον μείζονα θεσμό κοινωνικής πρόνοιας του οθωμανικού κόσμου.¹⁰⁸ συχνά τα βακούφια ήταν τζαμιά, μαζί με όλα τα εξαρτώμενα από αυτά συγκροτήματα, δηλαδή σχολεία, ιεροδιδασκαλεία, λουτρά, ξενώνες, συσσίτια, νοσοκομεία κλπ., μπορούσαν όμως να είναι και άλλα φιλανθρωπικά έργα, όπως κρήνες ή γέφυρες. Καταλαβαίνει εύκολα κανείς λοιπόν τη σημασία του θεσμού αυτού τόσο για την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, όσο και για τη διαμόρφωση του αστικού τοπίου,

102 Kappler 1996· Özbayrı – Zakhos-Papazakharıou 1976· Strauss 1996· Πεπονάκης 1997.

103 Theodoridis 1974· Χιδίρογλου 1993· Κοτζαγεώργης 1997· Dedes 2000.

104 Kappler 1996· Strauss 1996· Κοτζαγεώργης 1997, 68 κ.εξ.· Σαρηγιάννης 2007.

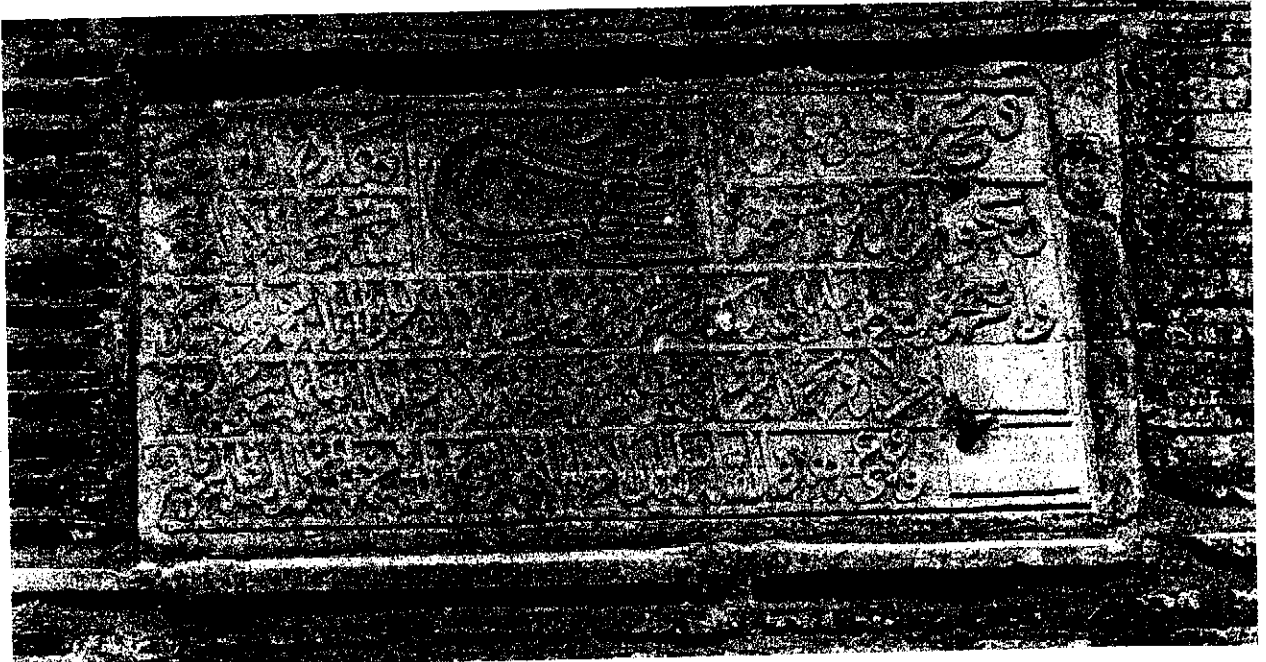
105 Βλ., για παράδειγμα, Artan 1996· Kiel 1996· για το μικρασιατικό χώρο, Yenişehirliođlu 2005.

106 Bierman 1991.

107 Barnes 1986· Ινατζίκ 1995, 244-248· Λάτου 2002, 81-93· Σαλακίδης 2004, 73-79.

108 Singer 2002.

Θεσσαλονίκη, φρούριο του Επταπυργίου (Γεντί Κουλέ), κτητορική επιγραφή.

καθώς τα περισσότερα σημερινά «μνημεία» της οθωμανικής περιόδου ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Ακριβώς λόγω του υψηλού κοινωνικού κύρους που διασφάλιζε η ίδρυση βακουφιών, αλλά και της οικονομικής εξασφάλισης που προσέφερε, οι τοπικές ελίτ είχαν μεγάλο μερίδιο στην οικοδόμηση τέτοιων κτηρίων. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο θεσμός του βακουφιού κάλυπτε και «μη δημόσια» κτήρια, όπως οι δερβισικοί τεκέδες· ακόμα και τα χριστιανικά μοναστήρια, ύστερα από μια σημαντική κρίση λίγο μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, υπήχθησαν σε αυτή την κατηγορία.¹⁰⁹

Ο «εξοθωμανισμός» του αστικού χώρου, βασισμένος στα κτήρια που περιγράψαμε, ήταν ένα από τα πρώτα μελήματα των Οθωμανών μετά την κατάκτηση μιας πόλης. Ταυτόχρονα με την εδραίωση των οθωμανικών θεσμών, όπως η διοίκηση, το ιεροδικείο ή οι συντεχνίες, οι Οθωμανοί φρόντιζαν να μετατρέψουν τις κυριότερες εκκλησίες της νεοκατακτημένης πόλης σε τζαμιά, με

πρώτο εκείνο του νικητή σουλτάνου. Ακόμα και απλές κρήνες ή άλλα ελάσσονος σημασίας δημόσια κτίσματα έφεραν οθωμανικές επιγραφές σχετικές με τον κτήτορα. Παράλληλα, οι στυλοβάτες του οθωμανικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου, τα βακουφικά ιδρύματα και οι αγορές, με τα κτήριά τους (τζαμιά και εξαρτώμενα κτήρια αφενός, μπεζεστένια και χάνια αφετέρου), συντελούσαν στη διαμόρφωση της χαρακτηριστικής εικόνας της πόλης της οθωμανικής περιόδου. Κατά συνέπεια η αρχιτεκτονική δημιουργία, συχνά έργο ντόπιων τεχνιτών, αποτελούσε πρωτεύον χαρακτηριστικό του οθωμανικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο. Ανήκει δε σε μια κοινή πολιτιστική κληρονομιά των βαλκανικών, μεσογειακών και άλλων κρατών που διαδέχτηκαν την Οθωμανική αυτοκρατορία.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ
ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ

109 Alexander 1997.